

TARTU ÜLIKOOL
Sotsiaalteaduste valdkond
Ühiskonnateaduste instituut
Infokorralduse õppekava

Kristina Aimla-Volkov

Árpád Arderi raamatukogu ja selle bibliofiilsed osised

Lõputöö

Juhendaja: Ilmar Vaaro

Tartu 2022

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1 ÁRPÁD ARDERI RAAMATUKOGU UURIMISE LÄHTEKOHAD	6
1.1 Eraraamatukogude ja memoriaalkogude uurimine	7
1.2 Bibliofilia	10
1.3 Bibliofiilne trükis	13
1.4 Lühiülevaade Árpád Arderi elukäigust	15
2 ÁRPÁD ARDERI RAAMATUKOGU UURIMISE METOODIKA	19
2.1 Uurimismeetodid	19
2.2 Memoriaalkogude uurimine Aino ja Oskar Kallase ning Robert Menziesi kogude näitel	20
2.3 Andmete kogumise ja töötlemise meetoodika	22
3 ÁRPÁD ARDERI RAAMATUKOGU NING SELLES ESINEVAD BIBLIOFIILSED TRÜKISED JA KOGUD	26
3.1 Üldine ülevaade Árpád Arderi raamatukogust	26
3.2 Trükised Árpád Arderi raamatukogus	30
3.3 Bibliofiilsed trükised	33
3.4 Eduard Laamani ja Ksenia Poska raamatukogud	39
3.4.1 Lühiülevaade Eduard Laamani elukäigust	39
3.4.2 Ülevaade Eduard Laamani bibliofiilsest kogust	40
3.4.3 Lühiülevaade Ksenia Poska elukäigust	43
3.4.5 Ülevaade Ksenia Poska bibliofiilsest kogust	43
4 JÄRELDUSED JA DISKUSSIOON	45
KOKKUVÕTE	47
SUMMARY	49
KASUTATUD KIRJANDUS	51

LISAD	55
Lisa 1 Árpád Arderi raamatukogu trükiste jaotus UDK liigituse ja keelte järgi	55
Lisa 2. Árpád Arderi liigi 2 „usuteadus“ täiendav liigitusskeem	57
Lisa 3. Näide liigitamislipiku ja -kleebistega trükisest	58
Lisa 4. Árpád Arderi kiri Gerhard Fritzile aastast 1968	59
Lisa 5. Teade Árpád Arderile Tallinna Peapostkontorist	60
Lisa 6. Aastal 1739 välja antud „Piibli Ramatu“ hävinenud tiitellehe asendamiseks käsitsi kirjutatud asendustiitelleht	61
Lisa 7. Pühendus Aleksander Arderile Riia Vaimuliku Seminari lõpetamise puhul kingitud, aastal 1909 välja antud venekeelse Uue Testamendi köitelehel	62
Lisa 8. Árpád Arderi kogu vanim raamat, 1720. aastal välja antud „Bibliotheque angloise...“	63
Lisa 9. Kiituskiri Árpád Arderi tädile Niina Lehes-Poskale kuulunud raamatu sisekaanel	64
Lisa 10. Villem Grünthal-Ridala raamatu „Tuules ja tormis. Kogu laulusid ja ballaada“ vahelt leitud käsitsi kirjutatud luuletus	65
Lisa 11. Näiteid provenientsimärkidest Árpád Arderi kogu bibliofiilsetes trükistes	66
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks	67

SISSEJUHATUS

Üksikisikutele ja perekondadele kuuluvate raamatukogude sünnihetk, areng ja õitseng, hääbumine ning igavikku kadumine jääb laiemal üldsuse eest enamasti varjule. Ka kõige hoolikamalt kureeritud ja bibliofiilidele kuulunud eraraamatukogud lagunevad või teisenevad kogu rajaja lahkumise järel. Vaid loetud kolleksioonid leiavad selgelt piiritletud memoriaalkogudena säilitamist mõnes mäluasutuses, kus uurijatel, teadlastel ning teistel asjast huvitatutel avaneb võimalus nende sügavuti analüüsimiseks, järelduste tegemiseks ja seoste loomiseks kogu rajaja isiku, tegevuse ja kogusse kuuluvate trükiste vahel. Samas kannavad ka eraraamatukogud, seejuures mitte ainult neis sisalduvate trükiste sisu, aga kogu kui terviku kaudu endas teavet, mis võib informatsiooninduse ja selle ajaloo uurimisse märkimisväärse panuse anda.

Siinse uurimistöö keskmes on baptisti vaimuliku ja jutlustaja Árpád Arderi (06.12.1922–19.09.1995) eraraamatukogu. Teema valikul mängis ühest küljest olulist rolli uurija varasem kokkupuude koguga, teisest küljest aktuaalne vajadus kolleksiooni läbitöötamiseks ja seda iseloomustavate andmete talletamiseks enne kogu lagunemist, sest praegusel omanikul ei ole võimalik mahukat raamatukogu senisel kujul alles hoida.

Uurimuse autorile oli teada Arderi bibliofiilne huvi vanema usukirjanduse vastu (piiblid, lauluraamatud, katekismused jms), kuid pisteline tutvumine koguga enne sellega tööle asumist andis kinnitust, et leiud võimaldavad kogu ja selle bibliofiilsed osised laiemasse kultuuriloolisse konteksti asetada.

Uurimistöö eesmärk on Árpád Arderi eraraamatukogust ja selle bibliofiilsetest osistest esmase ülevaate andmine.

Eesmärgi saavutamiseks on püstitatud järgmised uurimisülesanded:

- anda üldine ülevaade Árpád Arderi raamatukogust;
- iseloomustada raamatukogu keeleliselt ja liigiliselt;
- selgitada välja raamatukogu bibliofiilsed osised ning püüda neid võimaluse piires kirjeldada.

Varasemalt on personaalkogusid käsitlenud Stone ja Berryman (2014) Austraalia riigimehe Robert Menziesi Melbourne'i ülikoolile annetatud kogu näitel, Heino Räim (2005) Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogule üle antud Aino ja Oskar Kallase kogu näitel ning Kaie

Oks (2018) Betti Alveri ja Mart Lepiku memoriaalkokku kuuluva ilukirjanduse näitel. Bibliofiilidele kuulunud eraraamatukogusid on uuritud Riina Tammai bakalaureusetöös „Bibliofiiliast Eestis Kaarli Naanuri raamatukogu näitel“ (2001) ning Olesja Klepikova diplomitöös „Bibliofiilia ja bibliofiil Vallo Raun: personaalraamatukogu“ (2003). Bibliofiilse trükise teemat on lahatud Immanuel Volkonski lõputöös „Tartu antikvariaat bibliofiilse trükise ringluses“ (2016), bibliofiiliat ja sellega seotud mõisteid Anneli Aadli bakalaureusetöös „Bibliofiilia ja tema mõistete süsteemikäsitus“ (1998).

Árpád Arderi kogust ja selle erinevatest osistest ülevaate saamiseks kasutatakse kvantitatiivset ja kvalitatiivset andmekogumise ja analüüsi meetodit. Kogust liikide ja keelte kaupa ülevaate andmisel toetutakse andmetele ja nende põhjal tehtavale statistikale. Kuna bibliofiilsete osiste väljaselgitamise osa uurimistööst on kvalitatiivse loomuga, kasutatakse ka tekstianalüüsi ja allikakriitikat.

Lõputöö koosneb sissejuhatusest, neljast peatükist, millest kolm esimest jagunevad alapeatükkideks, kokkuvõttest, kasutatud kirjanduse loetelust ning lisadest. Esimeses peatükis selgitatakse uurimise lähtekohti, avatakse töö teemast lähtuvalt olulisemaid mõisteid ning antakse lühike ülevaade Árpád Arderi elukäigust. Teises peatükis tutvustatakse uurimistöös kasutatud metoodikat ning varasemaid uurimusi, mille eeskujul Arderi kogu kaardistati ja analüüsiti. Kolmandas peatükis vaadeldakse ja kirjeldatakse Árpád Arderi raamatukogu nii üldisemalt kui ka selle bibliofiilsete osiste vaatenurgast. Neljandas peatükis võetakse uurimistöö arutlevalt kokku.

1 ÁRPÁD ARDERI RAAMATUKOGU UURIMISE LÄHTEKOHAD

Árpád Arderi Tallinnas paikneva eraraamatukogu kohta oli enne uurimistöö alustamist teada selle ligikaudne maht (10 000 trükist), omaniku bibliofiilne huvi piiblite, piibliosade, lauluraamatute ja muu usukirjanduse vastu, ning et kogus on arvukalt 1950–1980ndatel aastatel välja antud saksakeelseid religiooni temaatikat käsitlevaid väljaandeid. Puudus ettekujutus kogu üldisemast jaotusest liikide ja keelte kaupa ning sellest, kui palju bibliofiilseid trükiseid kogu sisaldab. Seetõttu tuli uurimist alustada kogu läbitöötamisest ja andmete kogumisest ning allikmaterjali otsimisest, mis aitaks kogu ülesehitust ja (võimalikke) kogumispõhimõtteid mõista.

Raamatukogu säilitatakse eramajas, kus Arder elas aastail 1982–1995. Uurimistöö autorile on tänu varasemale pealiskaudsele kokkupuutele koguga ajavahemikus 1978–1995 teada, et trükised koliti Tallinna spetsiaalselt raamatute hoidmise ja säilitamise tarbeks sisustatud keldrikorrusele Viljandist, kus kogu hoiti ruumipuudusel osaliselt liiga niisketes tingimustes. Ka Tallinnas on raamatukogule eraldatud ruumid aastate jooksul amortiseerunud, mistõttu läheneti kogule teadmiseiga, et osa sellest võib olla kahjustunud.

Praeguselt omanikult, kelle kätte kogu 2019. aastal jõudis, pärineb informatsioon, et kokkuleppel Árpád Arderi lese Veronikaga (1923–2018) on kolleksionäärid raamatute hulgast aastail 1996–2018 ära viinud mitmeid (tõenäoliselt haruldasemaid) väljaandeid. Paraku on Arderi koostatud kaartkataloog, mis võinuks kogu hiilgeaegadele valgust heita, säilinud osaliselt ning seda kasutatakse uurimistöö hilisemas etapis vaid illustreerimaks, milliseid andmeid Arder kataloogikaartidele kandis. Arvutitehnika vananemise tõttu ei ole enam võimalik ligi pääseda 1990ndate alguses loodud ja diskettidele salvestatud andmebaasile, kuhu jõuti Arderi kunagiste abiliste hinnangul kirjetena talletada informatsioon ligikaudu tuhande trükise kohta. Küll aga annavad nii kataloog kui ka andmebaas uurimuse autori arvates tunnistust kogu rajaja raamatuharrastuse tõsidusest ning osutavad Arderi soovile koondada kogu puudutav teave nii, et see oleks süstematiseeritud ja lihtsamini leitav.

Varasemaid uurimistöid, mis käsitleks eravalduses ja isiklikus kasutuses olevaid raamatukogusid, õnnestus leida vähe. Ka need vähesed olid oma temaatikalt enamasti kas väga üldised või keskendusid mõnele aspektile, mis poleks Arderi kogu uurimisele kaasa aidanud. Kuna Árpád Arderi eraraamatukogu sarnaneb oma ajas tardunud oleku poolest enim memoriaalkogudega, mille kohta on avaldatud märksa rohkem töid, otsiti uurimiseks tuge peamiselt seda kogu tüüpi

käsitlevatest artiklitest. Järgnevas alapeatükis avataksegi eraraamatukogu ja memoriaalkogu mõisteid ning tutvustatakse mõningaid leitud uurimistöid ja artikleid, mille eeskujul Arderi kogule läheneti.

1.1 Eraraamatukogude ja memoriaalkogude uurimine

Raamatukogusõnastik (2018) annab **eraraamatukogu** (*private library* või *personal library*) seletuseks „eravaldues olev raamatukogu“ ning pakub võrdluseks mõiste **isiklik raamatukogu** (*personal library*) – „üksikisikule v perekonnale kuuluv raamatukogu“. Buckridge (2012: 59) täpsustab isikliku raamatukogu (*personal library*) mõistet, tehes oma uurimistöös vahet kindla isiku poolt kindlas ajavahemikus hangitud raamatutest koosneval kogul ning perekonna või institutsiooni poolt rajatud kogul. Põhjuseks on tema soov uurida konkreetse isiku lugemiseelistusi ning võimalikke mustreid, mis kogu omaniku elulooliste andmete ning kogusse kuuluvate trükiste uurimise käigus ilmnevad. Siinses töös kasutatakse mõisteid „eraraamatukogu“ ja „isiklik raamatukogu“ siiski sünonüümsetena ning Buckridge'i lähenemist ei rakendata, sest Arderi kogust ei ole võimalik tõestatult just tema hangitud raamatuid eraldada.

Mitmetest isiklikest raamatukogudest teatakse üldisemalt või üksikasjalikumalt tänu arhiividokumentidele ja nende põhjal valminud uurimistöodele. Kogud ise on kas hävinenud või on neisse kuulunud trükised saanud mõne järgmise kogu osaks. Säilinud andmete põhjal saab uurija võimaluse ja soovi korral virtuaalsed riulid taas trükistega täita ja vastavalt sellele, kui üksikasjalikult eksemplare kirjeldatud on, kogu ja selle omanikku mõjutanud kirjandust uurida. Nii on Jakob Hurda (1839–1907) noorpõlvekogu püüdnud taastada Mart Laar (1990), toetudes Hurda märkmikes mainitud lugemisvarale, sh raamatute nimekirjadele, mille Hurt on koostanud lugemissoovitustena ja mis avaldati ajakirjas „Eesti Koit“. Kuna Hurda selle eluperioodi kogu pole säilinud, ei ole paraku võimalik kindlaks teha, millised nimekirjades ära toodud trükised Hurdal ka päriselt olemas olid ja tema isiklikku raamatukokku kuulusid.

Briti kirjaniku ja õpetlase C. S. Lewise (1898–1963) kunagise raamatukogu virtuaalse rekonstrueerimisega on tegelenud Roger White (2011), otsides andmeid Lewise autobiograafiast, tema märkmetest ja arhiivimaterjalidest, sealhulgas kirjavahetusest, aga ka dokumentidest, mis iseloomustavad raamatute liikumist kogu lagunemise järel. Põhjaliku detektiivitöö tulemusena oli White'il õnnestunud artikli avaldamise ajaks aastal 2011 leida üle kolme tuhande Lewisele kuulunud väljaande, mis kavatseti kataloogida ning mille alusel oleks võimalik kogu üldisemalt kirjeldada (White, 2011: 163–164). Kuigi üsna suur hulk raamatutest on jõudnud erinevate

ülikoolide raamatukogudesse Suurbritannias ja Ameerika Ühendriikides ning kaardistatud on ka arvukalt eraisikute valduses olevaid trükiseid, tõdes White (2011: 164) siiski, et säilinud väljaannete täieliku nimekirjani jõudmine ei ole tõenäoline. Artiklis mainis White (2011: 159) kavatsust oma uurimistulemused suuremas mahus avaldada, kuid nüüdseks emeriitprofessori staatuses White'i viimase töökoha, Kalifornias asuva Azusa Pacific University kodulehe andmetel raamatu kirjutamisprotsess veel jätkub (Meet the..., 2022).

Väärtuslikuks uurimisallikaks on eraraamatukogude puhul omaaegsed oksjoninimekirjad, mis annavad infot müüki pandud kogu omaniku huvide kohta, kuid lasevad laiemasse konteksti asetatult teha ka kaugeleulatuvamaid järeldusi. Näiteks on teada, et Hollandi maalikunstniku Rembrandti 1656. aastal fikseeritud pankrotivara hulgas oli vaid 22 raamatut. Pettegree ja der Weduweni (2019: 48) jaoks, kelle artiklist see infokild pärineb, on niivõrd väike raamatute hulk märgiks kunstniku äärmiselt kehvast majanduslikust olukorrast, sest autorite andmetel kirjastasid hollandlased 17. sajandil rohkem raamatuid elaniku kohta kui ükskõik milline teine rahvus ning raamatutel ja lugemisel oli tolleaegse ühiskonna kujunemisel väga oluline roll.

Uurijate seisukohalt tänuväärseks lahenduseks on ka põhjanaabrite koostatud andmebaas HENRIK, kuhu on kantud Soome teatud piirkondades enne 1810. aastat pärandvara hulka kuulunud või oksjonil müüdnud raamatute ning nende endiste ja uute omanike andmed (Henrik-tietokanta, i.a). Kuna tegemist on väga vanade andmetega, mis on paratamatult kohati puudulikud, soovivad andmebaasi koostajad selle kasutajatel järelduste tegemiseks ka algallikaid kontrollida, kuid selleks, et rekonstrueerida näiteks 18. sajandil Soomes elanud vaimuliku pärandisse kuulunud kogu ja seda uurida, sobib nimetatud andmebaas hästi, olles heaks eeskujuks võimalikele sarnastele projektidele tulevikus.

Eelnenud näited käsitlesid eraisikutele kuulunud raamatukogusid, mida reaalselt enam ei eksisteeri, kuid mille uurimine on nende kohta talletatud dokumentide abil võimalik. Füüsiliselt säilinud eraraamatukogu uurimiseni jõutakse enamasti alles siis, kui see on mõnele raamatukogule, seltsile või muule organisatsioonile üle antud ning moodustab terviku, mis enam ei muutu. Üksikisiku või perekonna valduses olevad kogud on harilikult igapäevases kasutuses ja oma struktuurilt dünaamilised, mis võib kogu uurimise üsna keerukaks muuta. Árpád Arderi kogu on endiselt eraomandis, kuid selle aktiivne kasutamine lõppes sügisel 1995 ja aastast 2019 on kogu uus omanik seda teadlikult muutumatuna hoidnud. Seetõttu on võimalik kogu uurida memoriaalkogudega sarnastel alustel.

Memoriaalkogu (*memorial collection*) mõiste avab Raamatukogusõnastik (2018) (raamatu)koguna, mida hoitakse „raamatukogus omaette koguna“ ning mis on kuulunud „isikule, ühingule, asutusele“. Samas sõnastikus on memoriaalkogu mõiste seotud **isikukogu** ja sellega sünonüümse **personaalkogu** mõistega – need märgivad „kogu, mis sisaldab materjale isiku elu ja tegevuse kohta“. Arderi kogu puhul ei olnud teada, mil määral raamatud, neis esinevad omanikumärgid ja raamatute vahele ununenud ning seal säilinud materjalid (märkmehed, pisitrükised, fotod jms) Arderi elu ja tegevuse kohta infot võivad anda, seega otsiti teoreetilist tuge eelkõige laiemas spektriga ehk siis memoriaalkogusid puudutavate uurimistööde hulgast. Märkima peab, et kui eestikeelsetes uurimustes aitab mõiste „memoriaalkogu“ selgelt eristada kogusid, mida mäluasutuses omaette hoitakse, siis ingliskeelsetes uurimistöodes kasutatud termin *personal library* tähistas nii endiselt eravalduses olevat kui ka mäluasutusele üle antud kogu. Üle antud kogu puhul mahtusid sama termini alla omaette koguna hoitavad ja raamatukogu põhifondi paigutatud raamatud. Missuguse juhtumiga on tegu, selgus alles uurimistöödega tutvumise käigus.

Memoriaalkogusid on Eestis arvukalt Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogus, kust võib leida keeleteadlase Paul Ariste (1905–1990), luuletaja, kultuurikriitiku, tõlkija ja publitsisti Ilmar Laabani (1921–2000), kirjaniku ja lavastaja Mati Undi (1944–2005), kirjanik Aino (1878–1956) ja folklorist Oskar (1868–1946) Kallase, poeet Betti Alveri (1906–1989) ja kirjandusteadlase Mart Lepiku (1900–1971) ning mitmete teiste Eesti kultuuriloo seisukohalt oluliste inimeste kogud (Memoriaalkogud, i.a). Samuti paistab memoriaalkogude poolest silma Tartu Ülikooli raamatukogu, kus säilitatakse näiteks loodus- ja arstiteadlase Karl Ernst von Baeri (1792–1876), ornitoloogi ja looduskaitsetegelase Eerik Kumari (1912–1984) ning Ruhja pastori Gustav Bergmanni (1749–1814) memoriaalkogusid (Tartu..., i.a). Maailma mastaabis mainitakse ühe olulisima ja uurituima memoriaalkoguna sageli Thomas Jeffersoni raamatukogu, mille Ameerika Ühendriikide Kongress ostis aastal 1815 (Wilson, 1984). Uuematest, alles uurimist ootavatest mastaapsetest raamatukogudest väärib mainimist Umberto Eco kogu, mille Itaalia kultuuriministerium hiljuti kirjaniku pärijatelt omandas. Suurem osa sellest anti üle Bologna ülikooli raamatukogule, 1200 haruldast ja antikvaarse väärtusega trükist aga Milaanos asuvale Braidense Rahvusraamatukogule (Pettegree ja derWeduwen, 2021: 30).

Tuntud isikutele, enamasti kirjanikele või teadlastele kuulunud kogude hankimist mõne institutsiooni poolt peetakse põhjendatuks, kuna need on kultuuri- või ajalooliselt tähenduslikud. Kuidas selliseid kogusid klassifitseerida, kirjeldada ja ligipääsetavaks teha, puudub Stone'i ja Berrymani hinnangul konsensus (2014: 238). Kogud annetakse sageli tervikuna, sisaldades lisaks raamatutele pisitrükiseid ja isiklikumat laadi esemeid – märkmikke, fotoalbumeid,

päevikuid – mis võivad kogu kujunemise uurimisel osutada väärtusliku informatsiooni allikaks (Stone ja Berryman, 2014: 238). Ühe sellise näitena uurisid Stone ja Berryman (2014) Austraalia riigimehe Robert Menziesi (1894–1978) kogu, mille ta 1976. aastal Melbourne'i ülikoolile annetada otsustas ning mis 1980. aastal üle anti. Kuna nimetatud uurimuses pöörati kogu läbitöötamisel erilist tähelepanu sissekirjutustele, mis on ka siinse uurimistöe seisukohalt olulised, rakendatakse Arderi kogu ülevaatamisel Stone'i ja Berrymani poolt kasutatuga sarnast metoodikat. Seda kirjeldatakse lähemalt uurimistöe alapeatükis 2.2.

Meetodite peatükis tutvustatakse täpsemalt ka Heino Räime (sünd 1933), Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogu kauaaegse (vanem)raamatukoguhoidja põhimõtteid Aino ja Oskar Kallase personaalkogu läbitöötamisel. Kallaste kogu puhul teati juba selle üleandmisel aastail 1945 ja 1946, et haruldasemaid trükiseid see ei sisalda – Oskar Kallas oli raamatute väärtust tundes olulisemad väljaanded aegsasti erinevatele mäluasutustele ära andnud (Räim, 2005: 80). Poliitilistes tõmbetuultes läks aega, enne kui kogu õnnestus memoriaalkoguna vormistada, sest Oskar Kallas oli okupatsiooniaastatel Eesti Vabariigi endise diplomaadina ebasoovitatav isik – tõsiasi, mis mõjutas ka tema ja ta abikaasa raamatute staatust (Räim, 2005: 80). Tänu Räime ja tema assistentide põhjalikule tööle on kogu kohta aastast 2004 olemas arvandmed ning kaartkataloog, samuti teadmine, et trükised sisaldavad tähelepanuväärseid sissekirjutusi, näiteks autorite pühendusi (Räim, 2005: 82–84).

Kui eelnevalt nenditi, et Kallaste kogus haruldasemaid väljaandeid ei ole (hinnang, mis võib aastate möödudes muutuda), siis mitmete Eesti Kirjandusmuuseumi jõudnud kogude puhul on vastupidi – need koosnevad bibliofiilide poolt hangitud ja hoolikalt alles hoitud trükistest, mis on mingi omaduse poolest haruldased. Enne mainitud kogude tutvustamist on asjakohane selgitada bibliofiilia ja bibliofiilse trükise mõistet.

1.2 Bibliofiilia

Bibliofiilia mõistele ühe kindla definitsiooni leidmine ei ole lihtne, sest erinevaid arvamusi ja käsitlusi on palju. Eesti raamatukogunduse rajaja, pikaajase Tartu Ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich Puksoo (1890–1969) selgitusel on „bibliofiilia“ sõnana kasutusel alates 17. sajandist, tähendades kreeka keeles raamatuarmastust või -harrastust (Puksoo, 1973: 15). Tema definitsiooni kohaselt hõlmab bibliofiilia „peamiselt haruldaste teoste kolleksioneerimist ja kogumist.“ (Puksoo, 1973: 15).

Raamatuteadlane ja bibliograaf, eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamist juhtinud Endel Annus (1915–2011) selgitab bibliofiiliat raamatuisse kiindumisena, mis on motiveeritud teaduslikust või kunstilisest erihuvist, kuid mis pole ise ei teadus ega kunst (Annus, 2003: 7–8). Bibliofiili näeb Annus eelkõige raamatute koguja, mitte kasutajana, kuigi on olemas ka „teadlased ja ühtlasi bibliofiilid“, kes ei piirdu vaid trükise välise vaatlusega, vaid lähtuvad kogumisel erialalistest põhjustest (Annus, 2003: 7). Nimetatud erialaliste põhjuste alla võiks arvata ka Árpád Arderi huvi usukirjanduse vastu.

Bibliofiil on ühest küljest raamatutoodangu edendaja, kuna ostjana mõjutab ta raamatuturгу, teisest küljest aga bibliograaf, sest koostades oma kogudest nimestikke, panustab ta raamatuloo täienemisse (Annus, 2003: 7). Ühe sellise raamatuloo täienemise näitena võib tuua esimese teadaoleva eestikeelse raamatu sihikindla koguja, baltisaksa haritlase ja Pärnu Eliisabeti kiriku pastori Johann Heinrich Rosenplänteri (1782–1846), kelle huvi eesti keele vastu avaldus muuhulgas vanemate eestikeelsete raamatute ja käsikirjade kogumises (Raun, 2000: 8–9; Kaur, i.a). Aastal 1832 ilmus Rosenplänteri eestvedamisel ja toimetamisel välja antud, eesti keele uurimiseks loodud ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ eestikeelsete raamatute nimestik, milles märgiti tärniga ära Rosenplänteri kogus leiduvad raamatud (Raun, 2000: 9). Tänu säilinud nimestikule teame, et sel hetkel kuulus kogusse 166 trükist (sh kalendrid, ajalehtede aastakäigud) ja 62 käsikirja (Raun, 2000: 9). Sarnaselt avaldas oma raamatukogu kataloogi trükis esimene eesti soost bibliofiil Mihkel Jürgens (1820–1874) (Hamburg, 1986: 96). Mõlemad näited osutavad bibliofiilia ja bibliofiilide tegevuse olulisusele raamatuloo ja selle uurimise vaatenurgast.

Filosoof ja literaat, bibliofiilia olemuse kohta arvukaid artikleid avaldanud Ülo Matjus (sünd 1942) on üldiselt eelistanud oma kirjutistes ja ettekannetes bibliofiilia täpsemast defineerimisest hoiduda, pidades raamatulugemiseni ulatuvaid piiritlusi [arusaadavalt] liiga laiadeks, samas kui elitaarse (vana, hinnalise, kauni) raamatu kollektsioneerimine oleks tema hinnangul bibliofiilia mõiste puhul ülearu kitsas ning lihtsalt raamatute kogumine liialt vähe mõtestatud tegevus (Matjus, 2018: 166–167). Raamatuarmastuse asemel kasutab ta bibliofiilia mõiste vastena pigem „kaldumist või langemist või hoidumist raamatu poole“, mis tähistab tema jaoks ühtlasi raamatukogumist (Matjus, 2018: 202).

Nii Raamatukogusõnastiku (2018) kui ka Eesti Keele Instituudi Sõnaveebi (2022) järgi on bibliofiilia ehk raamatuharrastus „haruldaste ja väärtuslike raamatute kogumine“. Põigates hetkeks juba bibliofiilse trükise mõiste juurde, jätaks see definiitsioon justkui tähelepanuta äsja välja antud, võimalik, et suure tiraaži ning veel välja kujunemata väärtusega trükised, mida bibliofiilid samuti

koguvad. Siin sobiks viidata näitekirjaniku ja bibliofiili Vallo Rauna (sünd 1935) mõttele, mille järgi „[r]aamat sünnib maailma kaks korda:“ esimesel korral jõuab raamat trükipressi alt kauplusse, et lugejal oleks võimalik seda lugeda, midagi teada saada ja ennast arendada, kuid teisel korral sünnib raamat bibliofiili valduses, kes näeb raamatus midagi olulist või hädavajalikku, olgu siis sisuväärtuse või materiaalse kesta poolest (Raun, 2000: 7). Need Rauna mainitud kaks korda võivad, aga ei pruugi üksteisest kaugele jääda, kui kauplusse läheb bibliofiil, kes on otsustanud enda kollektsiooni hankida näiteks kõik oma kodukanti puudutavad trükised. Uuemate väljaannete puhul tuleb ennast pakutavaga lihtsalt kursis hoida, kuid vanemate trükiste leidmiseks võib vajalik olla põhjalikum otsing rahvusbibliograafia andmebaasis ning püsikliendi staatus raamatuantikvariaatides.

Matjuse (2018: 204–205) hinnangul kogub ja hoiab bibliofiil raamatuid ja trükiseid eelkõige kui asiseid raamatuid, mitte kui vaimseid teoseid – asine raamat on „vahend või abinõu, mille vahendusel või abil jõuab vaimne teos oma „tarbijani“ – lugejani“. Puksoo (1934: 7–8) aga kirjeldab bibliofiili ehk laiemas mõttes raamatusõpra või raamatuharrastajat kui inimest, kes näeb tähtsamat elueesmärki mitte ainult lugemises, vaid raamatu kui eseme omandamises ning kes pöörab tähelepanu eeskätt haruldistele.

Kai Ekholm (sünd 1953), pikaajaline Soome Rahvusraamatukogu direktor, uurija ja õppejõud, juhib tähelepanu asjaolule, et paljud muuseumid ja raamatukogud on alguse saanud just kollektsionääride kogudest, tuntuimate hulgas Briti muuseum ning selle raamatukogust välja arenenud Briti raamatukogu (Ekholm, 2008: 12). Keerulistel aegadel võivad erakogudes varjul olnud raamatud osutada märkimisväärseks täienduseks rahvusbibliograafiale, nagu juhtus 1990ndate Eestis pärast tsenseeritud raamatute nimestike kaotamist – tänu kollektsionääridele oli võimalik rahvusraamatukogu okupatsiooniaastatel hävitatud eksemplarid bibliofiilide valduses olnud ja hoolikalt hoitud köidetega asendada (Ekholm, 2008: 12).

Siit jõuame raamatuloolase Uno Liivaku (sünd 1926) sarnase mõtte juurde, mille kohaselt bibliofiilia kannab kultuuri järjepidevust, aidates sel püsida (Liivaku, 1989: 11). Rohkem bibliofiilseid kogusid tähendab tema hinnangul muuhulgas hoolikamat raamatuvara ja -loouurimist. Liivaku määratleb bibliofiiliat kultuuri taustsüsteemis kui „kultuuriväärtust taotlevast eesmärgisest lähtuvat harrastusraamatukogude soetamist.“ (Liivaku, 1989: 11). Tähele tuleb panna Liivaku poolt (1989: 17) viidatud olulist tööka, mis bibliofiilse raamatukogu uurimist märkimisväärselt mõjutada võib: bibliofiilne kogu on peaaegu alati suurema kollektsiooni osa, sest väljaspool harrastust vajatakse näiteks teatmeteoseid ning loetakse mitmesuguseid raamatuid. Seega ei ole iga bibliofiilseid väljaandeid sisaldav kogu automaatselt tervikuna bibliofiilne, kuid

samas võib ühte kollektsiooni mahtuda ka mitu erinevat bibliofiilset kogu, mis hõlmavad mingit ajavahemikku või ainevaldkonda. Sageli printsiipe kombineeritakse, et kogumiseesmärke konkretiseerida (Liivaku, 1989: 17–18).

Eesti Kirjandusmuuseumi Arhiiviraamatukogus on mitu memoriaalkogu, mille puhul kogu rajaja konkreetsem bibliofiilne huvi on teada. Bibliofiilist kirjandusloolase ja õpetaja Jaan Roosi (1888–1965) kollektsiooni keskmes on vanemad eestikeelsed trükised, näiteks Heinrich Stahli 1632. aastal välja antud „Käsi- ja koduraamat“ ning 1686. aastal ilmunud „Wastne Testament“ (Memoriaalkogud, i.a). Roos ise on „kultuurseks bibliofiiliks“ pidanud kollektsionääri, kes piirab oma kogumist teadlikult, kindla huviala raamides, ning tunneb oma kogu teoseid, kuna need leiavad tema töödes-tegevustes kasutust (Roos, 1966: 504). Lisaks peaksid bibliofiili kogutavad raamatud olema väärtuslikud ning ilma defektideta (Roos, 1966: 504). Neid printsiipe Roos ka järgis, kuid tema kogu pole paraku tervikuna säilinud (Memoriaalkogud, i.a).

Väga omanäoline on valdavalt 19. sajandil välja antud trükistest koosnev Juhan Kanguri (1846–1919) memoriaalkogu – pea kõigis köidetes on omaniku sissekirjutus koos infoga raamatu hankimise aja ja asjaolude kohta (Memoriaalkogud, i.a).

Nagu eelnenud kirjeldustest näha, võivad bibliofiilseid trükiseid sisaldavad kogud olla väga erinevad. Selged kogumispõhimõtted, toetugu need siis tunnustatud raamatuteadlaste sõnastatud määratlustele või bibliofiilseid trükiseid kollektioneeriva raamatuhuvilise enda paika pandud eelistustele, on igal juhul bibliofiilse trükise hankimisel, selle otsimisel ja leidmisel suureks abiks kui mitte vältimatud. Arderi kogu puhul teave kogumisprintsiipidest paraku puudub, mis tähendab, et neid tuleb uurimistöö käigus otsida suunaga kitsamalt laiemale – määratleda bibliofiilse trükise kriteeriumid, leida nende põhjal ühised nimetajad ning selgitada välja bibliofiilsed kogud.

1.3 Bibliofiilne trükis

Eelmises alapeatükis tutvustati ülevaatlilikult bibliofiilia erinevaid käsitusi, mis võivad teatud joonte poolest erineda. Sama kehtib ka **bibliofiilse trükise** kohta – alati ei ole oluline selle vanus, välimus või terviklikkus. Oluliseks võib osutada hoopis mõni silmale nähtamatu aspekt.

Ülo Matjus (2018: 144–150) peab raamatut või trükist bibliofiilseks kolmel juhul:

1. raamat on oma tunnuste, näiteks väikese trükiarvu või erilise teostuse poolest teadlikult ja sihipäraselt bibliofiilseks loodud;

2. raamat muutub bibliofiilseks mõne tunnuse põhjal, milleks võib olla näiteks omanikumärk, väärtuslik köide, aga ka trükise haruldus (tiraažist on keelamise, konfiskeerimise ja/või hävitamise tõttu säilinud üksikud eksemplariid);
3. raamatu muudab bibliofiilseks selle kuulumine bibliofiilsesse, unikaalsesse kollekttsiooni, mida iseloomustab „teatav täielikkus ja terviklikkus“.

Viimasena mainitud bibliofiilsuse alust toetab Soome kirjastustegelase, bibliofiili ja kirjaniku Eino Johannes Ellilä (1892–1983) kollekttsionääri rolli rõhutav nägemus, mille kohaselt on bibliofiil loomingulise töö tegija, keegi, kes loob kildudest ühtse, kogu omaniku olemust peegeldava terviku (Ellilä, 1943, Pitkäranta 2008 kaudu). Liivaku (1989: 20) kinnitab omalt poolt üksiku trükise bibliofiilseks, väärtuslikuks muutumist juhul, kui see kuulub kindla kogumispõhimõtte alusel moodustatud kollekttsiooni. Ta toob näitena seltside, ühingute või muude sarnaste organisatsioonide dokumentatsiooni (põhikiri, aruanded, tegevusülevaated jms), mis võib kunagi hiljem [eriti võimalikult terviklikuna] mõne uurija jaoks hindamatu väärtusega olla.

Matjuse kaks esimest bibliofiilse trükise määratlust sarnanevad paljuski Puksoo (1934: 8) mõtetele, mille kohaselt võib raamat:

1. haruldane olla juba ilmumise ajal (vähene eksemplaride arv, trükise eriline materjal);
2. muutuda haruldaseks aja jooksul (vanad trükised, millest alles vaid üksikud eksemplariid, lendlehed, mida üldiselt alles ei hoita, hävinenud või sisu tõttu konfiskeeritud tiraažidest pärit trükised, aga ka raamatu „endine kuuluvus mõnele suursugusele ja tähtsale isikule, vähemalt siis, kui ta kannab sellest mõnd tunnust“).

Nii Matjus kui Puksoo mainivad väljaande bibliofiilseks harulduseks muutumise ühe põhjusena trükise ametlikku keelamist ja hävitamist. Eestis mängisid siin möödunud sajandil olulist rolli erinevate okupatsioonivõimude kehtestatud keelatud teoste nimekirjad, mida hakati avaldama alates 1940. aasta suvest. Kirjandusteadlane, tõlkija ja bibliofiil Eerik Teder (1928–2004) tõdeb, et kommunistlik võim keelas esmalt Vabadussõja ja Eesti iseseisvuse teemalised väljaanded, kooliõpikud, aga ka vabariigiaegse perioodika, kokkuvõttes hinnanguliselt iga neljanda aastail 1918–1940 ilmunud raamatu (Teder, 1991: 3). Raamatukoguteadlase, õppejõu ja tsensuuriurija Kaljo-Olev Veskimäe (1930–2011) arvutuste kohaselt keelati nõukogude võimu poolt Eesti Vabariigi aegsetest raamatutest aga lausa $86,4 \pm 1,5\%$ (Veskimägi 2000: 416). Teoloogilisi raamatuid hävitati Tartu Ülikooli raamatukogus ligikaudu 70 000 (Altnurme, 2005: 64).

Keelatud kirjandus eemaldati raamatukogudest ja kauplustest ning hävitati või töödeldi ümber, teoseid säilitati üksnes nelja teadusliku raamatukogu erifondides (Teder, 1991: 3). Saksa

okupatsiooni ajal 1941–1944 keelati ja konfiskeeriti kommunistlik, saksavaenulik ja juudikirjandus, 1944. aasta sügisel nõukogude võimu taastamise järel omakorda nõukogudevastased ja ideoloogiliselt sobimatud trükised (Noodla, 1991: 5–6). Kooliraamatukogudest eemaldati nii eesti- kui ka võõrkeelne ilu- ja teatmekirjandus, millest õnnestus ära peita vaid üksikud eksemplarid (Noodla, 1991: 7).

Kõigi kolme Matjuse määratluse puhul mainitakse ära miski, mis muudab raamatu bibliofiilseks alles pärast selle trükipressi alt väljumist. Sihipäraselt bibliofiilseks loodud trükises on selleks signeerimine, bibliofiilseks muutunud trükises autori või omaniku allkiri, pühendus, eksliibris, ääremärkused või muu tekst, kogu puhul aga näiteks bibliofiili, konkreetse kogu kureerija sissekirjutus, tempel või muu märk, mis näitab, et trükis kuulub või on kuulunud teatud kogusse. Sellised **provenientsi-** ehk **omanikumärgid** näitavad trükise „varasemat kuuluvust: nimekirjutis, tempel, eksliibris vm“ (Raamatukogusõnastik, 2021).

Üldisemal tasandil peegeldab isikliku raamatukogu sisu eelkõige selle omaniku või omanike huvisid, eelistusi ja vajadusi, kuid ka trükiste füüsiline vorm – tiitelleht, sisuleheküljed, köide, provenientsimärgid jms – võib endas kanda infot, mis heidab valgust trükisega seotud minevikusündmustele, väljaande varasemale kuuluvusele ja/või muudele asjaoludele. Raamatuteadlase Tiiu Reimo (sünd 1953) sõnul peab „[r]aamatuloolane, seades eesmärgiks teema võimalikult igakülgse käsitlemise, [...] lähtuma kahest eri ainesest – uurida tuleb raamatut ennast, selle struktuuri, ladumis- ja trükiprotsessi, aga ka raamatu saamislooga seonduvaid allikmaterjale, mis moodustavad raamatu ajaloolise tausta, selle ühiskondlik-poliitilise ja kultuurilise konteksti.“ (Reimo, 2001: 15). Seda põhimõtet võiks meeles pidada ka (era)raamatukogude ja bibliofiilsete trükiste uurimisel, sest infot kannab endas nii iga üksik kogusse kuuluv trükis kui ka kogu tervikuna. Samuti mõjutab raamatukogu kujunemist märkimisväärselt selle formeerumise aegne ühiskondlik-poliitiline taust.

Mõistmaks, millised isikliku ja ühiskondliku elu sündmused on Arderi kogu arengut suunanud, antakse järgnevas alapeatükis tema eluloost lühike ülevaade.

1.4 Lühülevaade Árpád Arderi elukäigust

Árpád Arderi elukäiku kirjeldav informatsioon põhineb peamiselt tema 1992. aastal ilmunud elulooraamatul „Kus on Árpádi kuningas? Elu eesmärgi otsingud“ (Arder, 1992). Kui pole viidatud teisiti, on andmed pärit Arderi raamatust.

Árpád Arder sündis 6. detsembril 1922 Ungaris, kus tema ema Tatjana Arder (neiuna Poska, hiljem Laaman) lapse sünni ajal Budapesti ülikoolis ungari keelt õppis. Árpádi isa, laulja ja laulupedagoog Aleksander Arder oli perega koos poja neljanda eluaastani, kuid Árpádi elukäiku ja kujunemist mõjutas märksa rohkem tema kasuisa Eduard Laaman, kelle töö „Vaba Maa“ peatoimetajana andis ligipääsu huvitavale lugemisvarale. Árpád Arder (1992: 6) on meenutanud: „Mul oli luba käia Laamani kõhuka portfelli kallal, milles oli iga päev uus „Times“, „Le Matin“, „Neue Züricher Zeitung“, „Izvestija“ ja muud lehed. Ta tõi koju pea kõik eestikeelsed ajakirjad ja olulisimad raamatud, mida toimetusele arvustada saadeti. Vaevalt oli kogu Eestis poissi, kellele oleks olnud nii rikas igapäevane vaimne toidulaud.“

Kuna Arderi ema jätkas ülikooliõpinguid mõni aeg pärast lapse sünni Prantsusmaal, puutus poiss seal koolis käies kokku prantsuse keelega, kuid esimese õpitud võõrkeelena mainib Árpád Arder ise vene keelt. Pisut hiljem, kuid siiski juba enne ametliku koolitee algust lisandusid saksa keele ning jätkusid prantsuse keele õpingud. Koolis käis Arder esmalt Prantsuse Lütseumis ja seejärel Tallinna Linna Poeglaste Kommertsgümnaasiumis. Viimase kasuks otsustas Árpád Arder põhjusel, et 16aastasena tekkis tal idee luua kool andekatele, kuid vaestele lastele ning mõtet hoolikalt läbi kaaludes mõistis ta vajadust oma majandusalaseid teadmisi täiendada. Kavatsuse tõsidust näitab Arderi elulooraamatus (1992: 10) öeldu: „Ajaliselt olin plaaninud nii, et kuni 40. eluaastani pidin tegelema kapitali kogumisega ja aastad 40–60 pühendama andekate kooli rajamisele ja edendamisele. Kogu see plaan võttis masinakirjas enda alla üle saja DIN A4 lehe, lisaks tabelid ja illustratsioonid.“ Kommertsgümnaasiumist leidis Arder ka oma teise suure eeskuju Eduard Laamani kõrval, klassi- ja koolijuhataja Otto Johann Kiiseli.

1941. aastal arreteeriti ja hukati kommunistide poolt kaks Arderile olulist inimest: tema onu Jaan Poska ja kasuisa Eduard Laaman. Läbiotsimiste käigus konfiskeeriti hulk Laamani raamatuid. Kuna pere viibis 1941. aasta suvel Võsul, jäi Árpád Arder koos ema ja kahe väiksema õega juuniküüditamisest puutumata. Saksa okupatsiooni ajal sai Arder tööd oma endiste koolide raamatukogudes, esmalt kommertsgümnaasiumis ja seejärel ka lütseumis. 1942–1943 õnnestus õpinguid jätkata Tartu ülikooli majandusteaduskonnas, kuid ülikoolitee katkes 1943. aasta kevadel sundmobilisatsiooni tõttu. Arderi põgenemiskatse Soome ebaõnnestus ning ta pandi vangi.

On oluline mainida, et peaaegu kõik Árpád Arderi emapoolse suguvõsa liikmed, nende hulgas Tatjana Laaman koos tütardega, põgenesid sõja ajal Rootsi. Eestisse jäi vaid Arderi tädi, arst Ksenia Poska (Poska-Grünthal, 1985: 18).

Tallinna Patarei vanglas oldud aeg sai Arderi jaoks pöördeliseks – kinnipeetuna elu mõtet otsides leidis ta selle ristiuisus ning siitpeale lähtus ta oma otsuste tegemisel jumalasõnast. Eeluurimisvanglast saadeti Arder veebruaris 1944 Hiiu vanglasse, kust sattus sõjakeerises Saksamaale. Tänu heale keeleoskusele õnnestus Arderil sundmobiliseerituna Saksa sõjaväes teenida peamiselt tõlgi või asjaajajana, rindele läks ta oma tõekspidamistest taganemata laadimata relvaga. Sõja lõppedes jõudis Arder teel Eestisse koos teiste eestlastest sõjavangidega välja endisesse Poola linna Grodnoosse, kust saadeti pärast ülekuulamisi Karjalasse, Povenetsi vangilaagrisse. Raske haigestumise järel vangistusest ja sunnitööst vabastatuna jõudis ta aprillis 1946 Tallinna tagasi.

Tallinnas sai Árpád Arderist Karmeli vabakoguduse liige, sest ta pidas usu juures oluliseks teiste veendumuste austamist ning vabakoguduse põhimõtted olid selles osas kõige paindlikumad. Tatjana Laamanile kuulunud maja, kus Arder varem elas, oli vahepeal natsionaliseeritud. Peavarju leidis Arder koguduse liikme Elfriede (Frieda) Neideri (1900–1989) juures. Tööle õnnestus saada Toompea lossi Riigiraamatukokku (sic!, tegelikult ENSV Riiklikku Raamatukokku), kuid ametikohast jäi Arder oma usuliste veendumuste tõttu peagi ilma. Uuesti alustatud õpingud majandusteaduskonnas katkestas kopsutuberkuloos.

1949. aastal, haiguse taandumise järel abiellus Árpád Arder Veronika Salmiga. Perekonda sündis neli last: 1950. aastal Ott, 1952. aastal Jaan, 1955. aastal Madli ja 1960. aastal Aade. 1950. aastal sai Arderist Olevistesse koondunud vabakirikute esimene kantseleiametnik. 1955. aastal siirdus ta Rakverre koguduse vanemaks, kus alustas ka soome- ja venekeelset tööd (Ajalugu, i.a).

Aastal 1956 andis Moskva Usukulturasjade Nõukogu Eestis tegutsevatele vabakogudustele ainsatena toonases Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidus loa korraldada piiblikursused, mille 40 osaleja hulgas läbis ka Arder. Kursuse õppematerjalide tegemise tarbeks anti erakorraline luba osta käsitsi vändatav rotaator, toleaegne paljundusmasin, millega tohtis paljundada kuni 99 eksemplari ilma tsensorite sekkumiseta.

1960ndatel õnnestus Arderil luua kirja teel sidemed soome misjonäridega ning kümnendi keskel tulid nad pärast Teist maailmasõda esimeste usklikena üle Soome lahe Tallinna. 1966. aastal sai Taga-Karpaatias asuva juudi kristlaste koguduse kaudu alguse koostöö Ida-Saksamaa usklikkonnaga. Sakslased hakkasid Arderile laialijagamiseks saatma saksakeelseid piibleid ja loosungiraamatuid, kuid kogused olid üsna väikesed. Et Nõukogude Liidus elavad sakslastest evangeeliumi kristlased-baptistid kurtsid emakeelse kirjanduse puudumise üle, oli põhjust suhteid Ida-Saksamaaga süvendada ning tänu küllakutsele avanes Árpád Arderil võimalus teha esimene

sõjajärgne välisreis. Külaskäigu tulemusena kasvas märgatavalt saadetiste hulk ning saksakeelset usukirjandust hakkas Arderi kaudu üha rohkem Ida-Saksamaalt Nõukogude Liidu avarustesse liikuma. 1960ndatel kuulus Arder ka üleliidulisse lepitustoimkonda, mille ülesandeks oli parandada n-ö põrandaaluste ja riiklikult registreeritud usuühingutesse kuuluvate usklike omavahelisi suhteid. Paraku ei kandnud see töö enamasti vilja.

1967. aastal sai Árpád Arder loa külastada oma Rootsis elavat ema ning tagasiteel viibida lühidalt ka Soomes sealsete usklike juures. Tagasi kodumaal tekkis Arderil usuasjade volinikuga probleeme – talle pandi süüks, et Rakvere soomekeelsetel nelipühikoosolekutel ei osalenud ainult kohalikud soomlased, vaid neid tuli ka väljastpoolt Eestit. Samuti ei meeldinud volinikule Arderi suhted põrandaaluste kogudustega ega tema raamatuvahendustegevus. Arderilt võeti kutsetunnistus ära ning ta saadeti väikese Suure-Jaani koguduse juurde teenima.

Huvitava tõigana kohtus Arder 1970. aastal maailma viimase kamassiga, baptistist Klavdia Plotnikovaga, kelle ta Paul Ariste palvel Sajaanide jalamilt Abalakovo külast Tallinna fennougristide ülemaailmsele konverentsile tõi. Kamassi keeleoskus oli säilinud tänu igapäevasele emakeeles palvetamisele.

Töö Suure-Jaani koguduses lõppes aastal 1977 ning Arderist sai vikaar – vaimulik, kes teenis seal, kus parajasti vaja. 1980ndate alguses lubati tal Tallinna, Oleviste koguduse juurde naasta. Oma ema sai ta Rootsis külastada veel kahel korral – aastail 1981 ja 1987. Perestroika saabudes õnnestus Arderil lõpuks vabamalt Saksamaale ja Soome reisida ning kohtuda mitmetega neist, kellega ta aastakümneid kirjavahetust oli pidanud ning kes teda raamatutega olid varustanud.

Árpád Arder suri 19. septembril 1995 Tallinnas ja on maetud Siselinna kalmistule.

2 ÁRPÁD ARDERI RAAMATUKOGU UURIMISE METOODIKA

Teises peatükis tutvustatakse Árpád Arderi raamatukogu uurimisel kasutatud meetodeid ja metoodikat. Uurimismetoodika paika panemisel kasutatud teoreetilisi lähtekohti käsitletakse esimeses ning varasemaid uurimistöid, millest praktilistes tegevustes eeskju võetakse, teises alapeatükis. Selguse huvides on kogu läbitöötamisel ja analüüsimisel rakendatud metoodika koos mõõdetavate objektide omaduste täpsema määratluse ja praktiliste tegevuste kirjeldusega koondatud kolmandasse alapeatükki.

Uurimistöö eesmärk on Árpád Arderi eraraamatukogust ja selle bibliofiilsetest osistest esmase ülevaate andmine. Kuna Arderi enda koostatud kataloog(id) on säilinud vaid osaliselt, alustatakse uurimistööd andmete kogumisest ning liigutakse seejärel edasi uurimisülesannete juurde.

Uurimisülesanneteks on:

- anda üldine ülevaade Árpád Arderi raamatukogust;
- iseloomustada raamatukogu keeleliselt ja liigiliselt;
- selgitada välja raamatukogu bibliofiilsed osised ning püüda neid võimaluse piires kirjeldada.

2.1 Uurimismeetodid

Arderi raamatukogu uurimisel rakendatakse kvantitatiivset ja kvalitatiivset andmekogumise ja analüüsi meetodit, tekstianalüüsi ja allikakriitikat.

Kõikide uurimisülesannete puhul kasutatakse raamatukogu ja selle osiste analüüsimiseks ning iseloomustamiseks arvandmeid. Arvulise ehk kvantitatiivse lähenemise puhul peetakse oluliseks võimalikult objektiivsete empiiriliste andmete saamist objektide kohta, mis on täpselt piiritletud (Hirsijävi ja Huttunen, 2005). Kogumismeetod keskendub arvulisele mõõtmisele ja mõõtmistulemuste saamisele, järelduste tegemiseks kasutatakse statistilist analüüsi (Hirsijärvi ja Huttunen, 2005). Arderi kogu kontekstis annavad arvandmed informatsiooni kogu kui terviku, keelte ja UDK põhiliikide lõikes, kuid võimaldavad analüüsida ka kogu erinevaid osiseid.

Andmeid kogutakse kombineeritud formaliseeritud ja formaliseerimata vaatluse käigus. Formaliseeritud vaatlusviisi puhul määratletakse fikseeritavad kriteeriumid eelnevalt ja täpselt ning „tulemusi analüüsitakse kriteeriumidele vastanud juhtumite arvulise osakaalu/võrdluse põhjal“ (Vihalemm, 2014). Formaliseerimata vaatlusel määratletakse olulised tunnused analüüsi

käigus pärast vaatlust (Vihalemm, 2014). Kahe vaatlusviisi kombinatsioon võimaldab koguda vajalikku informatsiooni, kuid jätab „võimaluse ka muid tunnuseid märgata ning fikseerida.“ (Vihalemm, 2014). Analüüsiks kogutavate esmaste andmete ja muu informatsiooni fikseerimise moodustest ja uuritavate objektide tunnustest antakse ülevaade alapeatükis 2.3.

Kvalitatiivse uurimismeetodina rakendatakse kõikide uurimisküsimuste puhul sisuanalüüsi, mis „võimaldab keskenduda teksti peamistele, tõenäolise vastuvõtu seisukohast olulistele tähendustele.“ (Kalmus, Masso ja Linno, 2015). Kvalitatiivseid uurimismeetodeid kasutatakse, et saada tervikpilt mõnest nähtusest, seda sügavuti ning erinevatest vaatenurkadest mõista, seejuures esile tuues uuritava oma vaatenurka või kogemusi (Hirsijärvi ja Huttunen, 2005). Kvalitatiivsetele uurimustele on omane mitmesuguste dokumentide kasutamine (Hirsijärvi ja Huttunen, 2005), mis siinse uurimuse puhul tähendab trükistele bibliofiilse mõõtme andvate omanikumärkide kaardistamist ja uurimist ning tausta- ja täiendinformatsiooni otsimist trükis avaldatud või käsikirjalisest allikmaterjalist.

Allikakriitikat ehk teabeallika usaldusvääruse ja olulisuse kriitilist hindamist (Sõnaveeb, 2022) rakendatakse uurimistöös kasutatud artiklite, dokumentide ja muu materjali asjakohasuse määratlemisel.

2.2 Memoriaalkogude uurimine Aino ja Oskar Kallase ning Robert Menziesi kogude näitel

Árpád Arderi raamatukogu läbitöötamisel ja analüüsimisel kasutatakse ühe eeskujuna 2005. aastal „Eesti bibliofiilia ja raamatuloo almanahhi“ IV osas ilmunud Heino Räime peamiselt kvantitatiivset, mõningate kvalitatiivsete joontega kirjeldust tööst Aino ja Oskar Kallase koguga, mida memoriaalkogusid käsitlevas alapeatükis sissejuhatavalt juba tutvustati. Kallaste kogu ülevaatamist ja korraldamist lihtsustas asjaolu, et neile kuulunud trükised anti arhiivikogule üle koos nimestikega (Räim, 2005: 80). Nimestike alusel kogu kontrolliti, võrreldi ja kirjeldati ning loodi kartoteek 1251 kohaviidaga. Köiteid on kogus ligikaudu 1600, kuna ühe teose erinevad osad ja eksemplarid koondati ühe kohaviida alla (Räim, 2005: 81). Füüsiliselt paigutati eraldi erinevas formaadis trükised – keskmise suurusega raamatud alfabeetiliselt ja suured mõõtmete järgi; laudimeetreid mõõdeti kokku 33 (Räim, 2005: 80–81).

Räime artiklis (2005) analüüsiti kogu liigilist ja keelelist jaotust ning selgitati välja enimesinevad autorid; lisaks anti ülevaade raamatute jaotusest ilmumisaastate lõikes. Vaadeldi ka märgistusi (autogramme, ekliibriseid, pühendusi), mida oli pea 2/3 trükistes (Räim, 2005: 84). Kogusse

kuulub lisaks raamatutele arvukalt reisijuhte, ajakirjade üksiknumbreid ja vaid ühe ajakirja puhul tervikaastakäik (Räim, 2005: 82). Unustada ei tohi, et Oskar Kallas oli oma haruldased raamatud juba ära andnud ja seega ei pidanud ta ise allesjäänud kollektsiooni eraldi koguks kujundamist enam otstarbekaks (Räim, 2005: 80). Uurija jaoks on personaalkoguna paigutatud raamatud siiski tänuväärased, lihtsustades seoste leidmist nende omanike elukäigu ja kogu kujunemise vahel ning pakkudes veel aastaid hiljem uusi ja huvitavaid avastusi.

Ka Stone ja Berryman (2014: 239), kes vaatasid läbi Austraalia riigimehe Robert Menziesi Melbourne'i ülikooli raamatukogule annetatud kollektsiooni, alustasid oma tööd sarnaselt Räimele kogu kirjeldamisest. Menziesi pärijad olid küll koostanud üleantavate raamatute kohta nimekirja, mis oli kategoriseeritud vastavalt kogu rajaja huvialadele, kuid kogu uues asukohas Baillieu raamatukogus tõsteti trükised riulitesse nende uut asukohta täpsustamata. Samuti ei olnud varasemalt kontrollitud, kas nimekiri ja kogu sisu kattuvad. Kirjeldamist lihtsustas mõnevõrra asjaolu, et nimekirjas oli ära märgitud, millised trükised on kingitud ning millistest võib leida autograafi.

Uurijad vaatasid kogu üle ning leidsid raamatutest (Stone ja Berryman, 2014: 239–241):

- omanikumärke – Menziesi nimega templeid ja eksliibriseid (viimaseid lausa 95% raamatutest) ning viiteid raamatute kuuluvuse kohta Menziesi abikaasale ja lastele;
- märke varasemate omanike kohta – Menziesi isa, kolleegide, tundmatute endiste omanike nimed;
- olulisi märkmeid – ülestähendusi, allakriipsutusi, ääremärkusi; kõiki neid pigem tööalaselt kasutusel olnud raamatutes;
- pühendusi – erineva mahu ja loetavuse astmega;
- lisasid – kirju, märkmeid, ajaleheväljalõikeid, visiitkaarte, fotosid, kuivatatud lilli, järjehoidjaid ja postkaarte.

Stone ja Berryman (2014: 244–245) jõudsid järeldusele, et Menziesi kogu ei sisalda haruldusi, kuid kannab tervikuna väärtuslikku kultuuriloolist informatsiooni. Uurijad soovivadki kaaluda võimalust isikukogude eraldi säilitamiseks [nagu tehakse meil Arhiiviraamatukogu memoriaalkogude puhul] või juhul, kui isikukogusse kuulunud trükised tuleb siiski üldisesse kasutusse anda, dokumenteerida võimalikult täpselt kõik metaandmed ja infokillud, säilitada harvaesinevate provenientsimärkidega eksemplare eraldi fondides ning suunata isikuarhiivi paremini sobivad trükised (märkmikud, kirjavahetus) vajadusel raamatukogust sinna.

2.3 Andmete kogumise ja töötlemise metoodika

Formaliseeritud vaatluse käigus lähtutakse andmete kogumisel järgnevatest kriteeriumidest:

- Trükiste esmasel valikul võetakse eeskujuks Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia nimestiku koostamisel kasutatud piiritlus ehk **arvestatakse raamatuid ja brošüüre, mille maht on üle nelja lehekülje** (Annus, 1995: 8). Välja jääb vaatlusandmete põhjal ligikaudu 500 väiksema mahuga trükist, nende hulgas kristliku temaatikaga lendlehti (peamiselt saksa ja soome keeles), laululehti matustelt ja kirikupühadelt ning kalendreid.
- **Mitmeosaliste väljaannete puhul arvestatakse iga osa omaette.** Lähenemine erineb küll Räime metoodikast, mida ta rakendas Kallaste kogu kaardistamisel (2005: 81), kuid Arderi kogu eelnev korrastamine ei ole aja- ja manööverpinna puudumisel võimalik ning võib arvata, et kõik mitmeosaliste väljaannete köited ei asu füüsiliselt üksteise vahetus läheduses.
- Arderi eluajal eksisteerinud laiemasse kogusse kuulunud trükistest jäetakse kõrvale kastidesse pakitud noodid (hinnanguliselt 500 väljaannet), sest need kuulusid Veronika Arderile. **Arvestatakse lauluraamatuid**, mille Árpád Arder oli paigutanud tema jaoks prioriteetse liigi, usukirjanduse hulka. Usukirjanduse erilisele staatusele Arderi raamatukogus viitab arvatava bibliofiilse kristliku kirjanduse kogu juurest leitud kitsam liigitusskeem (vt Lisa 2).
- **Perioodikaväljaannete** puhul arvestatakse kõik ühe jadaväljaande üksiknumbrid kokku ühe ühiku alla. Jadaväljaannete täpsem, näiteks aastakäikudel põhinev arvestus nõuaks kogu eelnevat korrastamist, sest ajalehed ja ajakirjad paiknevad kogus laiali, mõned üksiknumbrite ja mõned konvoluutide ehk mitmikköidetena. Kuna eesmärk on saada kogust esmane ülevaade, kasutatakse võimalust andmebaasi jaoks üles pildistatavate trükiste hulka vähendada.

Bibliofiilsete trükiste määratlemisel lähtutakse Matjuse (2018: 144–150) poolt sõnastatud ning teiste raamatuteadlaste ja -harrastajate definitsioonidega üldjoontes kokku langevatest juhtudest, mida tutvustati bibliofiilse trükise alapeatükis 1.3. Bibliofiilseks loetakse trükised, mis on:

- oma tunnuste poolest teadlikult ja sihipäraselt bibliofiilseks loodud;
- oma tunnuste poolest bibliofiilseks muutunud;
- bibliofiilsed tänu oma kuuluvusele bibliofiilsesse, unikaalsesse kollektsiooni, mis on mingil viisil täielik ja terviklik.

Bibliofiilseks muutunud trükiste väljaselgitamiseks kontrollitakse esmalt kõikide väljaannete ilmumisaega. Rariteetsetena käsitletakse Rahvusraamatukoguga samadel alustel enne 1831. aastat ilmunud võõrkeelseid ja enne 1861. aastat ilmunud eestikeelseid trükiseid (Harulduste kogu, i.a). Arvestatakse erinevate okupatsioonivõimude tehtud kahjuga, millest oli juttu bibliofiilset trükist käsitlevas alapeatükis 1.3. Kuna keelati ja hävitati teatud liiki trükised, näiteks kooliõpikud, ebasobiva ajalookäsitlusega raamatud ja võõrkeelne ilukirjandus (Teder, 1991: 3; Noodla, 1991: 7), on neist tõenäoliselt säilinud vähem eksemplare. Seega määratletakse sellised väljaanded juhul, kui trükis on välja antud enne 1940. aastat, bibliofiilseteks.

Mingil moel terviklikku bibliofiilsesse kollektsiooni kuuluvaks loetakse üks osa usukirjandusest, mille kohta oli teada Arderi bibliofiilne huvi: piiblid, piibliosad ja lauluraamatud (erinevates keeltes, aastani 1995 välja antud). Samuti enne 1940. aastat välja antud muu usukirjandus kaalutlusel, et nõukogude okupatsiooni tingimustes oli see ebasoovitav ning kuulus ametlikult hävitamisele.

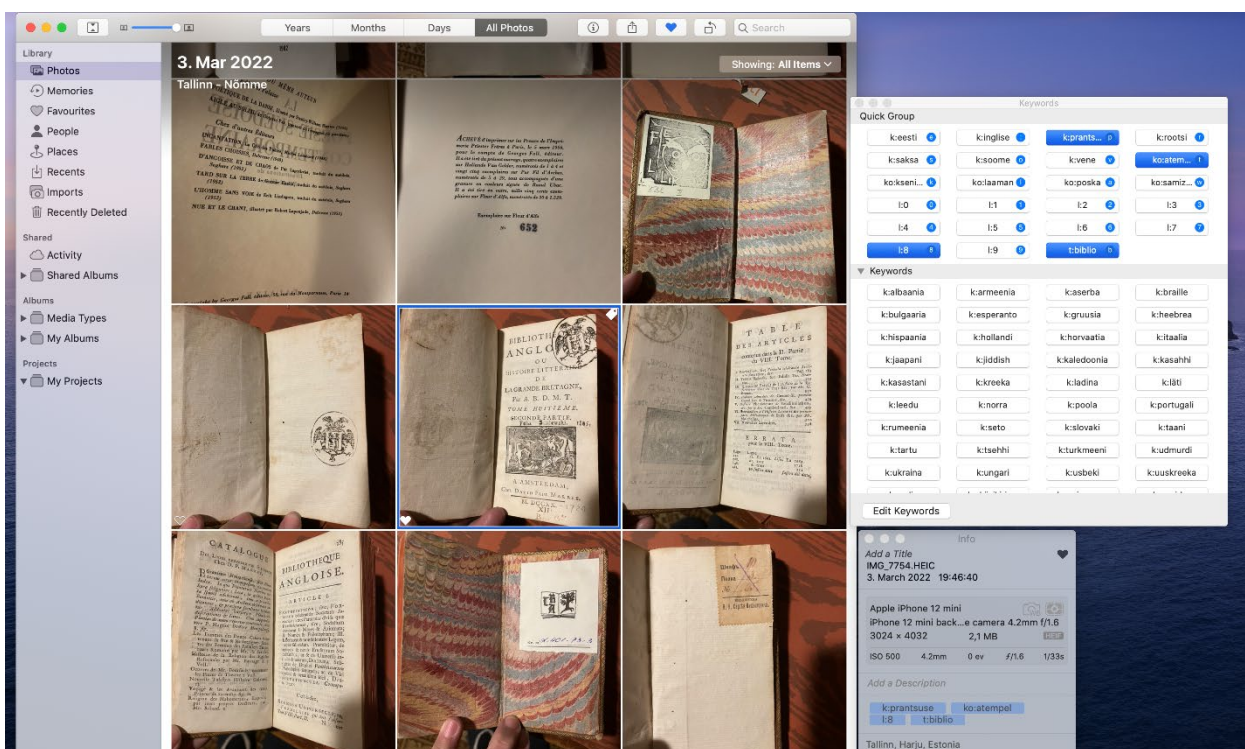
Kuigi bibliofiilid keskenduvad enamasti emakeelsete raamatute kogumisele, ei seata Arderi kogust bibliofiilseid trükiseid otsides väljaannetele keelelisi piiranguid. Kuna Arder oli polüglott, võib arvata, et ta hankis teadlikult ka võõrkeelseid haruldusi.

Árpád Arderi raamatukogu on osaliselt segunenud tema arhiiviga (kirjavahetus, dokumendid, märkmed), mis tõenäoliselt sisaldab informatsiooni ka kogu kujunemise kohta, kuid töö fookusest ning mahulisest piirangust lähtuvalt neid materjale põhjalikumalt ei uurita. Raamatute vahele unustatud „lisad“ (märkmed, postkaardid, laululehed) jäädvustatakse fotodel võimalike hilisemate uurimistööde tarbeks ning jäetakse esialgu samasse kohta, kust need leiti. Kogu vaadatakse läbi riiul riiuli haaval, laudimeetreid ei fikseerita.

Kombineeritud formaliseeritud ja formaliseerimata vaatlus, mille käigus jälgiti eelnevalt paika pandud kriteeriume, kujunes planeeritud mõnevõrra erinevaks. Esimese 1900 trükise puhul püüti Exceli tabelisse raamatukogukataloogi ESTER eeskujul koondada võimalikult palju andmeid – trükise autor, pealkiri, ilmumisaasta, keel, lehekülgede arv, väljaandja. Märkuste lahtrisse lisati vajadusel kirjeldusi – omanikumärk, eriline köide, puuduvad leheküljed, trükise vahelt leitud „lisad“ jms. Samuti märgiti ära, kui trükisel või selle vahel oleval lipikul oli Árpád Arderi lisatud, liigitatusele osutav number. Kuna selline kogu läbitöötamise meetodika osutus väga aeganõudvaks, tuli kogutavate andmete hulka piirata, kuid nii, et uurimistöö eesmärgi saavutamine ja püstitatud ülesannete lahendamine oleks endiselt võimalik. Exceli tabeli täitmine jäeti kõrvale ning selle asemel koguti andmeid edasi fotode abil.

Trükiste pildistamine kiirendas andmete kogumise protsessi ning formaliseerimata vaatlus soodustas üldisemate tähelepanekute tegemist. Välja hakkasid joonistuma kogu osised, millel oli lisaks Árpád Arderile kui kogu omanikule veel mõni teine ühine nimetaja.

Iga trükise ehk uurimisobjekti puhul pildistati tiitellehte, vajadusel ka ilmumisandmetega lehekülge ning muid lehekülgi, esi-, sise- või tagakaant, kui neil olev teave (näiteks omanikumärk) oli uurimistöö seisukohast relevantne. Kogutud fotod koondati macOS operatsioonisüsteemi programmi *Photos*, kus iga trükise tiitellehe fotole lisati märksõnadega sildid (vt Pildid 1). Sama teavikuga seotud teisi fotosid ei sildistatud, et statistika oleks korrektne. Iga teaviku puhul märgiti sildiga ära vähemalt trükise liik ja keel.

Pildid 1 Kuvatõmmis programmist *Photos*, kuhu esmased andmed trükiste kohta koguti (Autori foto)

Fotodele lisatud sildid eksporditi sildistamisetaapi lõppes *Photos* programmist spetsiaalselt selleks loodud rakenduse abil Exceli tabelisse, kus toimus edasine andmetöötlus. Koondandmetest sorteeriti välja kogu jaotus liigiti ja keelte kaupa, samuti arvandmed bibliofiilsete ja omanikumärgiga trükiste kohta. Fotod huvipakkuvatest trükistest, mida sooviti kvalitatiivses analüüsis või kogu iseloomustades kasutada, märgiti lemmikuteks, et neid oleks lihtsam sirvida.

Liigitamisel lähtuti UDKst, universaalsest kümnendliigitusest, täpsemalt selle pealiikidest, mis on ära toodud Tabelis 1. Tabelisse on selguse huvides lisatud ka programmis *Photos* kasutatud sildid.

Tabel 1. UDK pealiigid ja sildid

Indeks	Teadusala	Silt
0	Teadus ja teadmised. Organisatsioon. Arvutiteadus. Informatsioon. Dokumentatsioon. Raamatukogundus. Asutused. Publikatsioonid	1:0
1	Filosoofia. Psühholoogia	1:1
2	Religioon. Teoloogia	1:2
3	Sotsiaalteadused	1:3
5	Matemaatika. Loodusteadused	1:5
6	Rakendusteadused. Arstiteadus. Tehnika	1:6
7	Kunst. Meelelahutus. Sport	1:7
8	Keel. Keeleteadus. Kirjandus	1:8
9	Geograafia. Biograafiad. Ajalugu	1:9

(Allikas: Universal..., i.a)

Keelt märkivad sildid loodi vormis k:eesti, k:inglise jne. Keelte indekseerimine ei olnud otstarbekas kuna polnud teada, kui paljudes erinevates keeltes trükiseid fotode ülevaatamise käigus leitakse ja programm võimaldas tekstiga silte jooksvalt lisada.

Täiendavad sildid, mis on ära toodud Tabelis 2, loodi raamatukogu bibliofiilsete osiste ja provenientsimärkide kaardistamiseks.

Tabel 2. Raamatukogu bibliofiilsete osiste sildid

Silt	Sorteerimisalus
t:biblio	(arvatavalt) bibliofiilne trükis
ko:atempel	provenientsimärgiga trükis
ko:kseniaposka	Ksenia Poskale kuulunud trükis
ko:laaman	Eduard Laamanile kuulunud trükis
ko:poska	mõnele Poskade suguvõsa liikmele kuulunud trükis
ko:samizdat	omakirjastuslik trükis

3 ÁRPÁD ARDERI RAAMATUKOGU NING SELLES ESINEVAD BIBLIOFIILSED TRÜKISED JA KOGUD

3.1 Üldine ülevaade Árpád Arderi raamatukogust

Árpád Arderi kogu puhul on ilmne selle rajaja armastus raamatute vastu. Pealiskaudsel tutvumisel võib kohati jääda mulje, et tegemist on raamatuhulluse ehk bibliomaaniaga, mida Endel Annus kirjeldab kui haiglast kirge raamatuid koguda, raamatute ja kogumiskire orjust (2003: 7). Arderi kogu jaotust vaadates (vt Lisa 1) joonistuvad siiski välja mustrid, mis kinnitavad ühest küljest tema üldist teadmisanu, soovi ümbritsevas maailmas toimuvaga kursis olla ning teisest küljest teravdatud huvi usukirjanduse vastu.

Arderi raamatukogu uurima asudes oli teada, et kogu ei ole enam terviklik. Seda kinnitavad riiulitesse maha jäänud, trükiste liigitamisel kasutatud lipikud, arvuliselt ligikaudu 150, samuti üksikud raamatute ümbrispaberid. Kuna Arder ei olnud jõudnud liigitada ja liigitamislipikutega varustada kaugeltki kõiki kogu trükiseid, võib arvata, et kogust eemaldatud raamatute arv ulatub siiski üle 300. See oletus põhineb vaatluse käigus tuvastatud tühimikele raamaturiiulites. Millised trükised ja kelle kogusse edasi rännanud on, pole teada ning uurimistöökäigus sellele küsimusele valgust heita võivaid materjale ei leitud.

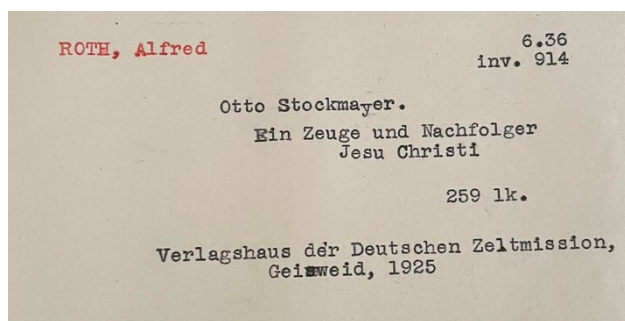
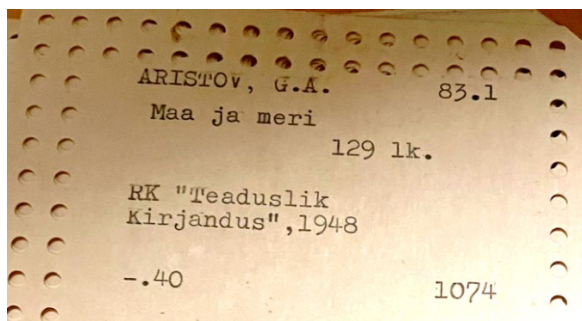
Vaatlusandmete põhjal esines lahtisi lipikuid kõige rohkem kogu nendes riiulites, kuhu oli koondatud väljaandmisaasta poolest haruldaseks määratletavat ja temaatikalt Arderi bibliofiilsele huvile vastavat usukirjandust, mille Arder oli ainsana terves kogus ka kitsamalt liigitanud (vt Lisa 2). Arvestada tuleb siiski tõsiasjaga, et pärast Arderi lahkumist pole trükiseid kogus ümber paigutades enam liigilist jaotust jälgitud ja seega oleks vale automaatselt järeldada, et just bibliofiilse usukirjanduse osa kogust on mahult enim kahanenud. Millises mahus ja milliseid trükiseid aastail 1996–2018 kogu enda sees ühest kohast teise paigutatud on, selle kohta täpsem informatsioon puudub. Teada on, et Arderi raamatukogus tervikuna oli 2022. aasta aprilli alguse seisuga 10 966 trükist, mis vastasid andmete kogumise metoodikas määratletud kriteeriumidele.

Arderi raamatukogu paikneb kogu säilitamiseks spetsiaalselt sisustatud keldrikorruusel, tema endises kabinetis, elutoas, koridoris, külalistetoas ja nagu ülevaatamise käigus selgus, ka ühes laoruumis, kus harvem kasutatavaid raamatuid virnastatult kappides hoiti. Kogu uus omanik on endale kuuluvad, samasse hoonesse aastal 2019 jõudnud raamatud teadlikult paigutanud eraldi ruumi.

Árpád Arderile kuulunud raamatuid asub veel Hiiumaal Kassaris Arderite suvekodus, mis oli aastatel 1924–1938 Aino ja Oskar Kallase suvituspaigaks ning kuhu seal asuva memoriaaltoa tarbeks just Kallastega seotud raamatuid ja materjale koondati. Kuna Kassari kogu on viimase 30 aasta jooksul märkimisväärselt teisenenud, ei ole selle uurimine siinse töö raames otstarbekas.

Võrdlemisi selgelt on Tallinnas asuvas kogus eristatavad väljaanded, mis on raamatukoguga samadesse ruumidesse lisandunud pärast 1995. aastat, näiteks Árpád Arderi pojale, luuletajale, lastekirjanikule ja tõlkijale Ott Arderile (1952–2004) kuulunud raamatud (peaaegu kõik neist pühenduste või muude omanikumärkidega) ning Veronika Arderile kingitud raamatud (pühenduste või Veronika Arderi oma märkmetega raamatu päritolu ja omandamisaja kohta). Arderi kogu ülevaatamise käigus leitud, osaliselt nummerdatud trükised sissekirjutustega „H. Tint“ või „A. Johanson“ kuulusid Árpád Arderi kaugemale hõimlasele Hilda Tindile (1909–1996) ning tema kaaslasele Albert Johansonile (1901–1989). See ligikaudu kahtsada raamatut hõlmav kollektsioon jõudis keldrikorruse ruumidesse 1990ndate teises pooles. Nii Ott ja Veronika Arderile kui ka Tindile-Johansonile kuulunud väljaanded jäeti andmete kogumisel kõrvale ja need ei kajastu kogu iseloomustavas statistikas.

Uurimistöo autor teab tänu omaaegsele kokkupuutele kogu rajajaga, et Arder tegeles võimalusel endale kuuluvate väljaannete liigitamise ja kataloogimisega. Veronika Arderi sõnul „Árpád lootis, et ta hakkab oma raamatukogu korrastama, kui ta pensionile jääb, aga siis sai aeg juba otsa“ (Lees ja Velliste, 2010: 200). Árpád Arderi enda koostatud kataloog on säilinud vaid osaliselt, seega polnud selle kaasamine uurimistöösse otstarbekas. Säilinud kartoteegikaartidelt (vt Pildid 2) on aga näha, et Arder on kataloogimisel üles märkinud raamatu autori, trükise liigi (indekseeritult Arderi kasutatud süsteemi järgi), pealkirja, lehekülgede arvu, ilmumisaandmed, inventarinumbri ja mõningatel puhkudel ka soetamismaksumuse:

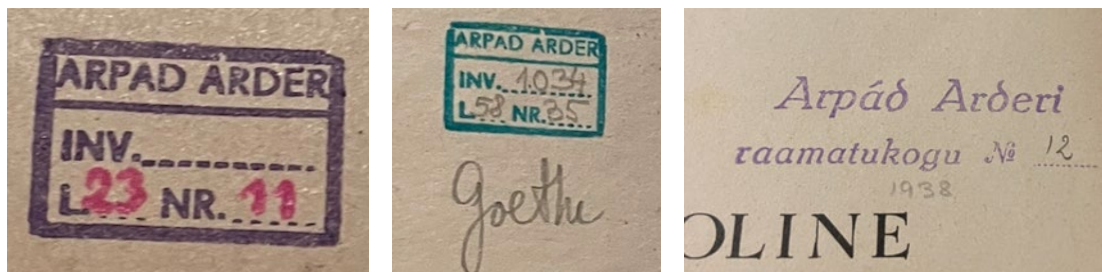

Pildid 2 Näited säilinud kartoteegikaartidest (Autori foto)

Pidevamast raamatuharrastusest annavad tunnistust liigitusindeksitega kleebised trükiste kaantel või selgadel, trükise liiki märkivate numbritega lipikud raamatute vahel ja templijäljendid

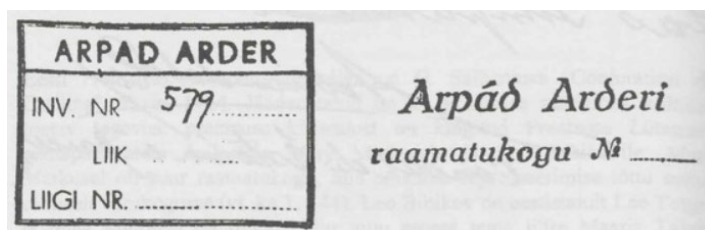
raamatute sees, harvem raamatu ümbrispaberil (vt Pildid 3 ja Lisa 3). Vaatluse käigus torkas silma, et mingil perioodil on Arderil olnud piisavalt aega märksõnastamiseks – ta on lisanud märksõna(d) kas inventaritempli juurde (vt Pildid 3, keskmine foto) või raamatu lõppu, üksikutel juhtudel trükise ilmumisandmete leheküljele.

Tänu templijäljenditele võib aimu saada ka sellest, millal Árpád Arderi raamatuharrastus alguse sai. Seerias Pildid 3 on viimase näitena ära toodud Arderi raamatukogu esimese templi jäljend, millega on järjekorranumbri 12 saanud 1937. aastal Noor-Eesti Kirjastuse poolt välja antud Karl Mihkla „Kirjanduslooline valimik. IV“ (esimene ja teine vihik). Järjekorranumbri alla on lisatud aasta number 1938, millest võib järeldada, et Arder hakkas oma raamatutega tõsisemalt tegelema 15–16aastasena.

Pildid 3 Näited Arderi raamatukogu templitest (Autori fotod)

Lühikese kõrvalepõikena olgu nenditud, et Árpád Arderi omanikumärgiga trükiseid on sattunud ka teistesse kogudesse. Sellest annavad kinnitust 1940. aastal Eesti Rahvusraamatukogu (tollal Eesti NSV Riigiraamatukogu) varukokku jõudnud omanikumärkega (vt Joonis 1) raamatud, mis on „sisu järgi otsustades arvatavasti pärit tema õpinguajast Tallinna Linna Poeglaste Kommertsgümnaasiumis“ (Ainz, 1995: 106, 112).

Joonis 1 Árpád Arderi raamatukogu tempel (Allikas: Ainz, 1995: 112)

Arder on trükiste märgistamisel ja liigitamisel kasutanud erinevatel aegadel erinevat indekseerimissüsteemi. Mõningatel juhtudel on trükisel mitu liiki märkivat kleebist (vt Lisa 3). Vaatlusandmed näitavad, et tegemist on eri ajajärkudel kasutusel olnud liigitamissüsteemiga, mis ei lange aga kummalgi juhul kokku UDK põhiliikide indeksitega. Siinse töö raamidest jääb

uurimine, millistest põhimõtetest Arder trükiste liigitamisel lähtus ja millal ühe indekseerimissüsteemi teise vastu vahetas, välja. Paljude trükiste puhul puudub kogu rajaja poolne märgistus võimaliku liigi kohta täielikult. Liigitatuse fragmentaarsust arvestades tuli kogu tervenisti läbi töötada ja trükised uuesti liigitada, et analüüsimisel kasutavad lähteandmed oleksid võimalikult korrektsed.

Tööl Árpád Arderi raamatutega oli ka praktiline mõõde. Kuna kogu on pärast 1995. aastat üsna vähe kasutust leidnud ning keldrikorrusel asuvad hoiuruumid aegade jooksul mõnevõrra amortiseerunud, vaadati andmete kogumise käigus üle ka trükiste seisukord. Leiti üksikud väga tolmunud ja mõned määrdunud raamatud, kuid üldjoontes tuleb tõdeda, et hoiutingimused on olnud head. Kardetud kahjustusi, millest oli juttu uurimise lähtekohtade peatükis, ei esinenud, aktiivsete kahjurite jälgi samuti mitte. Vaatluse põhjal võib öelda, et defektsed eksemplarid (näiteks puudevate, rebitud või rebenenud lehekülgedega ja köitest lahti tulnud kaantega) on omal ajal ilmselt samas olekus kogusse jõudnud.

Kogu läbi vaadates torkas silma, et paljude saksa- ja soomekeelsete trükiste vahel oli usuteemalisi lendlehe tüüpi trükiseid ja postkaarte, piibli kirjakohtadega järjehoidjaid, ka üksikuid religioosseid brošüüre. Ühel juhul oli mahukama saksakeelse raamatu vahel lausa 40 erinevat usuteemalist lendlehte. Võib arvata, et oma formaadilt käepärase ja sisult ideoloogiavastase kirjanduse levitamine ei olnud okupatsiooniaastatel Eestis lubatud, postiga saadetud raamatuid aga alati läbi ei vaadatud ja nii õnnestus „reklaammaterjal“ kohale toimetada.

Arderi raamatuvahendustegevust Saksa Demokraatlikust Vabariigist Nõukogude Liidus elavatele saksa emakeelega usklikele käsitleti kokkuvõtlikult juba tema eluloo lühiülevaates, kuid trükiste suure arvu valguses on põhjust teemat veel kord puudutada. Volkonski (2018: 47) on baptisti pastorilt Enno Tuulikult kuulnud skeemist, mida Arder väidetavalt kasutas piiblite [ja tõenäoliselt ka muu usukirjanduse] hankimisel. Arder lasi „endale Ida-Saksamaalt panderolliga tuhandeid saksa- ja venekeelseid piibleid saata, mille viis[...] omakorda edasi Venemaale, kus elas palju sakslasi.“ (Tuulik, 2017; Volkonski, 2018 kaudu). Selline tegevus selgitabki väga suurt saksakeelse usukirjanduse hulka kogus – arvatavasti jäid paljud trükised Arderi juurde pidama. Tõenäoliselt oleks Arderi osaliselt säilinud kirjavahetuses ka seda teemat puudutavat materjali, kuid arhiivi mahukuse tõttu jäeti need dokumendid uurimistööd tehes kõrvale. Teemat täiendavalt illustreerima sobivad mõned raamatute vahele sattunud kirjad.

Lisas 4 on Edition Petersi noodikataloogi vahelt leitud Árpád Arderi kiri Gerhard Fritzile aprillist 1968, milles palutakse saata orelimuusika noote. Kirja lõpus avaldab Arder lootust, et kui

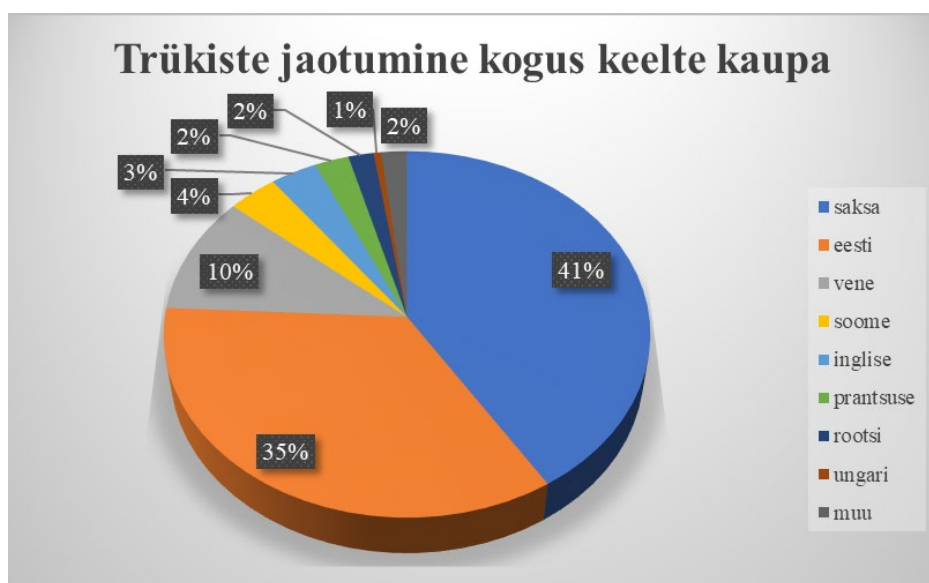
tellimused õnnestuvad [saadetised jõuavad Eestisse], järgnevad teised samasugused [tellimused]. Antakse ka juhised, et noodid tuleb saata kahekaupa ümbrikus Arderi aadressil.

Lisa 5, 21. detsembri 1990 kiri Tallinna Peapostkontorist, saatjaks direktori asetäitja M. Türk, võib heita valgust põhjusele, miks noodid paluti saata just kahekaupa – võimalik, et lisaks religioossele kirjandusele kehtis kahe eksemplari piirang ka teistele välismaalt saabuvatele väljaannetele. Mõnevõrra üllatab, et reeglit järgiti nii rangelt veel aastal 1990.

3.2 Trükised Árpád Arderi raamatukogus

Árpád Arderi raamatukogu liigilist ja keelelist jaotust uurides joonistub välja üsna ebatavaline olukord. Enamasti on nii keskmistes koduraamatukogudes kui ka bibliofiilide kogudes esikohal emakeelsed trükised, kuid Arderi raamatukogus jäävad need arvukuselt alles teisele kohale – saksakeelseid trükiseid on 4500 ja eestikeelseid 3811 (vt Lisa 1). Vaadates aga tabelis veergu 2, mis näitab UDK järgi usuga seotud trükiste arvu ning arvestades Arderi rolli saksakeelse usukirjanduse vahendajana Ida-Saksamaalt Nõukogude Liidu erinevais paigus elavatele sakslastele (Volkonski, 2018: 47), võib oletada, et hulk trükiseid jäi lihtsalt edasi saatmata.

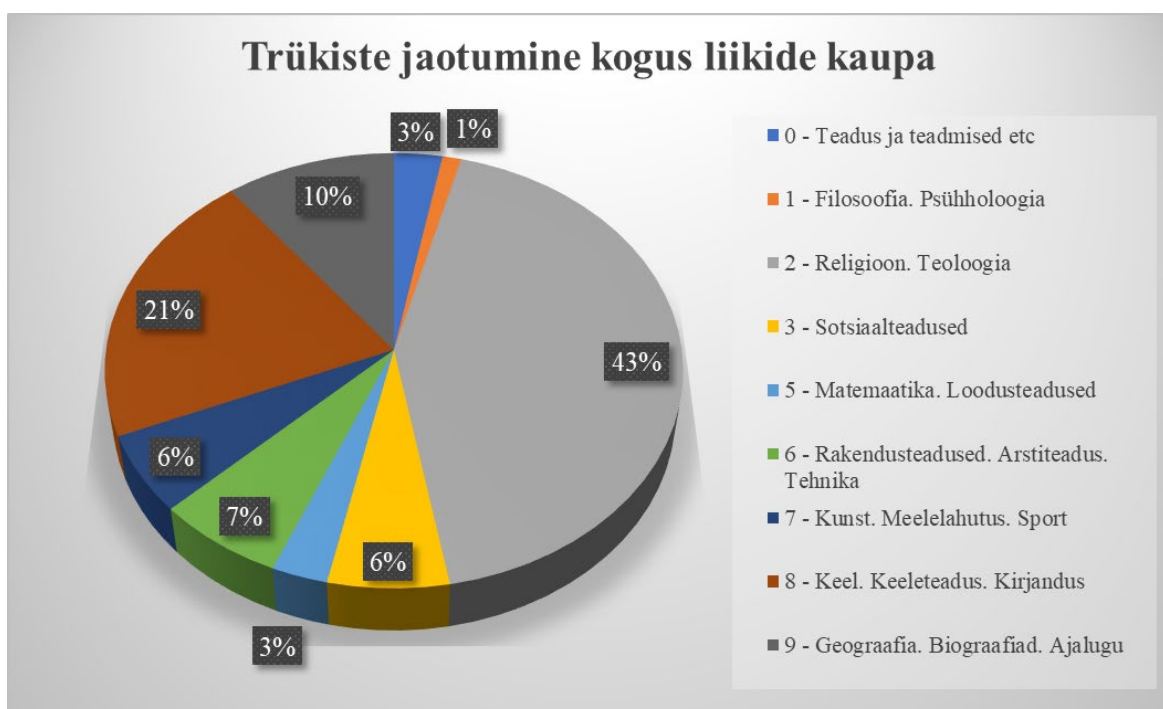
Kolmandal kohal on venekeelsed väljaanded, 1142 eksemplari. Üle kolmesaja on soome ja inglise, üle kahe saja prantsuse ja rootsi keeles välja antud raamatuid. Kõiki neid võõrkeeli valdas Arder vabalt. Kokku on esindatud 44 keelt, neist 13 vaid ühe trükisega, millest omakorda 9 kuulub liiki 2 ehk usukirjanduse alla (vt Lisa 1). Joonisel 2 on visuaalselt näha saksa- ja eestikeelsete trükiste suur ülekaal.

Joonis 2 Trükiste jaotumine kogus keelte kaupa

Trükiste keeleline jaotus jäeti koondtabelis (vt Lisa 1) keelkondade kaupa grupeerimata, kuna sel juhul ei oleks piisavalt selgelt nähtav liigi 2 esindatus ehk Arderi huvi erinevates keeltes piiblite või piibliosade vastu. Kaks liigi 2 trükist sildistati teadlikult tartukeelseiks raamatute tiitellehel olnud andmete põhjal (vt Lisa 1).

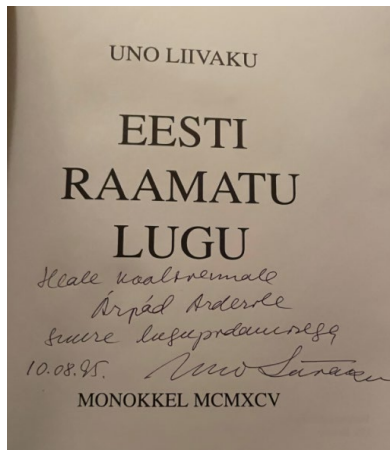
Ka trükiste liigilise analüüsi tulemustes peegeldub usukirjanduse vahendustegevus. Trükiseid indeksiga 2 (Religioon. Teoloogia) on enim, 4722 eksemplari. Järgneb liik 8 (Keel. Keeleteadus. Kirjandus), mille arvukus on 2290. Kolmandal kohal on liik 9 (Geograafia. Biograafiad. Ajalugu) 1144 trükisega. Kõige vähem on liigi 1 (Filosoofia. Psühholoogia) temaatikat käsitlevaid väljaandeid – ainult 126.

Joonis 3 Trükiste jaotumine kogus liikide kaupa

Eestikeelsete trükiste puhul viitab liigi 2 (Religioon. Teoloogia) rohkus, 768 trükist, ühest küljest Arderi kutsumusele ning teisest küljest bibliofiilsele huvile. Liigi 8 (Keel. Keeleteadus. Kirjandus) eestikeelsete trükiste hulk 1135 oli ootamatu, kuna ligikaudu pooled selle valdkonna trükised asusid koos saksa- ja prantsuskeelse kirjandusklassikaga virnastatult laoruumi kappides ning nende olemasolu kohta puudus eelnev informatsioon nii kogu praegusel omanikul kui ka uurimistöö autoril. Liigi 9 (Geograafia. Biograafiad. Ajalugu) alla mahtus arvukalt loodust ja erinevaid paiku tutvustavat kirjandust.

Trükiste väljaandmisaastate andmete kogumine jäi siinse uurimistöö raamidest välja, kuid vaatluse teel tehti kindlaks vanimaid trükiseid, mis pärinevad aastatest 1720 ja 1739. Neid tutvustatakse lähemalt bibliofiilsete trükiste alapeatükis. Kogusse viimasena jõudnud raamatuna käsitletakse tinglikult Uno Liivaku pühendusega, 1995. aastal välja antud „Eesti raamatu lugu“, mille sissekirjutus on dateeritud 10.08.95 (vt Pildid 4).

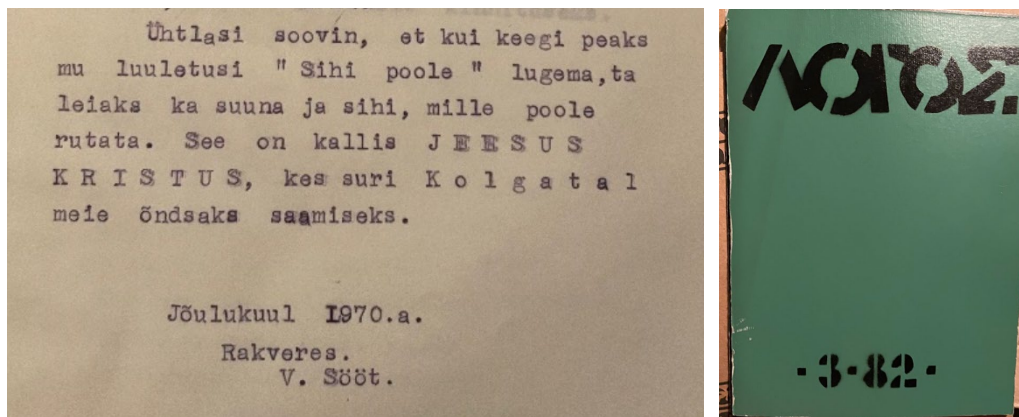
Pildid 4 Raamatuloolase Uno Liivaku pühendusega raamat, mis on tõenäoliselt üks viimastest Arderi kogusse jõudnud teostest (Autori foto)

Ärpäd Arder kolleksioneeris teadaolevalt piibleid ja piiblosi ning lauluraamatuid, kuid tema kogusse kuulub lisaks arvukalt religiooni eri tahke käsitlevaid väljaandeid. Tähele tuleb panna, et märkimisväärne osa usukirjandusest jõudis Arderi kogusse ajal, mis selle sissetoomine okupeeritud Eestisse oli ebaseaduslik ning ka vanemate religioossete trükiste omamisele ei vaadatud hästi. Vajadus usukirjanduse järele oli aga olemas ja nii püüti seda ise välja anda.

Arderi vaimulikuna tegutsemise aeg jääb valdavalt nõukogude okupatsiooni perioodi, mil usukirjanduse trükkimine ja levitamine oli keelatud. Nii kirjastamine kui ka trükkimine oli riigi monopol, kristlikule kirjandusele [mõningate eranditega] trükiluba ei antud ning isegi riiklikult aktsepteeritud EELK Usuteaduste Instituut, vaimulik õppeasutus, paljundas oma õppematerjale sarnaselt kristlikku kirjandust salaja levitavatele usklite ringkondadele käsitsi (Volkonski, 2018: 3). Tekkis üksjagu trükiseid, mis riiklikus bibliograafias ei kajastu ning mille üldine eksemplaarsus on teadmata.

Omakirjastuslike ehk *samizdat* väljaannetena defineeritakse „igasugust isetehtud ja tsenseerimata loomingut, peaaugjalikult siiski kirjandust“ (Volkonski, 2018: 25). Arderi kogus on nii käsitsi ümber kirjutatud kui ka kirjutusmasinal trükitud, kopeerpaberi abil paljundatud trükiseid arvuliselt 286. Keeleliselt on neist 250 eesti, 25 vene, 7 saksa ja 2 inglise keeles. Ühe trükisega on esindatud heebrea ja soome keel. Liigi poolest kuuluvad 263 trükist usukirjanduse valdkonda.

Samizdat väljaannete puhul puuduvad sageli andmed väljaandja ja väljaandmisaja kohta, kuid leidub erandeid. Voldemar Söödi luulekogu „Sihi poole“ algab dateeritud (joulukuul 1970) saatesõnaga, järjekorra- ja väljaandmisaasta number on olemas kristliku ajakirja Logos kaanel (vt Pildid 5).

Pildid 5 Näited omakirjastuslikest trükistest (Autori foto)

Omakirjastuslike trükiste puhul ei ole nende eksemplaarsus reeglina teada, kuna ametlikus statistikas sellised trükised ei kajastu. Vähenenud trükiarv võib neile anda bibliofiilse mõõtme, kuid väljaandmis- ja levikuandmete puudumisel on keeruline kindlaks teha, kas tegu on ajas väärtust kogunud harulduse või hariliku teavikuga. Arderi kogust leitud, trükimasinal ja käsitsi ümber kirjutatud väljaandeid bibliofiilsete trükiste hulka ei arvatud, sest nende bibliofiilsuse astet on raske määratleda. Leitud *samizdat* väljaandeid võiks aga mõne teise töö raames kindlasti lähemalt uurida.

3.3 Bibliofiilsed trükised

Bibliofiilseks määratleti ja sildiga *t.biblio* märksõnastati kokku 2367 trükist, mis mõnele Matjuse (2018: 144–150) poolt sõnastatud bibliofiilsuse juhule vastasid. Nii näiteks määratleti 1405 liigi 2 trükist bibliofiilseks nende kuuluvuse alusel unikaalsesse, kindlate tunnuste alusel terviklikku kollektsiooni. Need trükised moodustavad Arderi piiblite, piibliosade, katekismuste ja muu usukirjanduse kogu. Bibliofiilse usukirjanduse kollektsioonist jäid välja pärast 1940. aastat välja antud trükised, kui neil ei olnud peale vanuse mõnda muud bibliofiilsuse tunnust või tegemist ei olnud piibli, piibliosa, katekismuse või lauluraamatuga. Bibliofiilse tunnusega arvestati omanikumärke ja erilist köidet. Kuna religioossete väljaannete kogu osutus üllatavalt mahukaks, poleks selle põhjalikum uurimine siinse uurimistöö jaoks kavandatud ajaraamidesse ära mahtunud.

Seega iseloomustatakse Arderi suurimat bibliofiilsetele tunnustele vastavat kollektsiooni vaid üldisemalt.

Nagu Arderi raamatukogu puhul tervikuna, moodustab ka religioosse kirjanduse kollektsioonist mahukaima osa saksakeelne kirjandus, seda 675 väljaandega. Järgnevad eesti- (337) ja rootsikeelsed (138) trükised. Kokku on esindatud 32 erinevat keelt, millest kümne puhul (näiteks armeenia, kasahhi, jidiš) on usukirjanduse kollektsiooni kuuluvad raamatud ainukesed selles keeles trükised terves kogus. Tabelis 3 on ära toodud suurema arvukusega esindatud keeled.

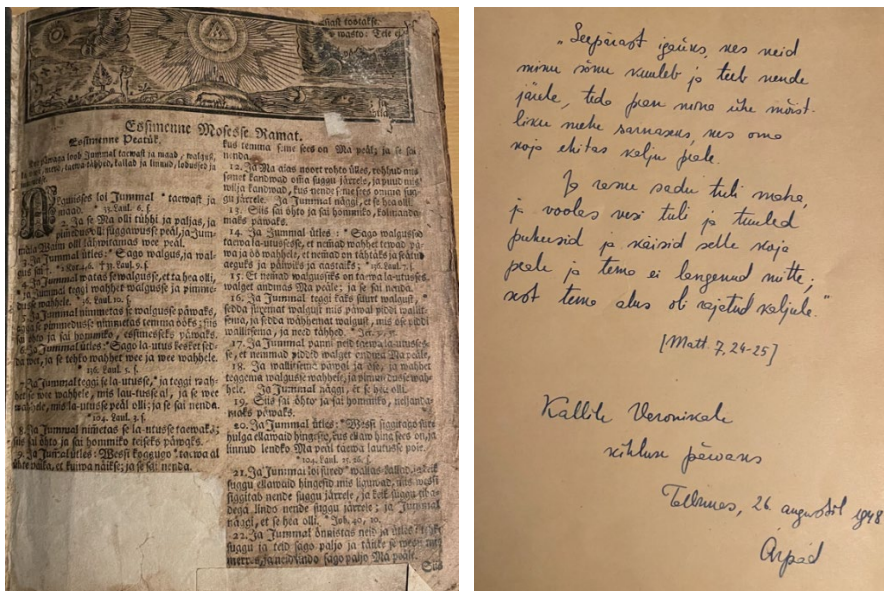
Tabel 3. Suurema esindatusega keeled usukirjanduse kollektsioonis

saksakeelsed trükised	675
eestikeelsed trükised	337
rootsikeelsed trükised	138
soomekeelsed trükised	112
venekeelsed trükised	46
prantsuskeelsed trükised	26

Omanikumärkidega trükistest tuleb täpsemalt juttu alapeatüki 3.3 lõpus, kuid et vaatluse käigus joonistus välja kaks alakogu, mis on bibliofiilsed nii trükiste temaatika (ristiusk), vanuse (välja antud enne 1940. aastat) kui ka omanikumärkide põhjal, tutvustan neid lühidalt siin. Üks neist moodustub Emilie Bertelsonile (1884–1965), Eesti baptismi arengus olulist rolli mänginud sisemisjonnärile kuulunud trükistest, mis on kõik rootsikeelsed ning mida on kogus ligikaudu 20. Teise alakogusse saab sissekirjutuste järgi koondada Edmund Saraojale/Tudebergile kuulunud, samuti rootsikeelsed raamatud, mille arvukus on ligikaudu 30. Kuna selle nimega isikute puhul esines internetiotsingu käigus leitud andmetes vastuolusid, jäi täpselt määratlemata, kellega raamatute varasema omaniku näol tegu on.

Usukirjanduse kollektsiooni kuulub Arderi kogu **vanim eestikeelne raamat**, 1739. aastal Tallinnas välja antud „Piibli Ramat, se on keik se Jumjala Sanna, mis Pühhad Jumjala Mehhed, kes pühha Waimo läbbi juhhatud, Wanna Seädusse Ramatusse Ebreä Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud, nüüd agga hopis, Jumjala armo läbbi, meie Eesti- Ma Kele Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsa salmiga ärrasselletud. Essimesses otsas on Üks õppetud ja maenitsus nende heaks, kes Jumjala sanna omma hinge kassuks püüdwad luggeda. TALLINNAS, Trükkis sedda Jakob Joan Köler. 1739. Aastal“ (pealkiri kontrollitud e-kataloogist ESTER). Raamat on ennistatud ja sellel puudub originaaltitelleht, mõned leheküljed on defektsed (vt Pildid 6). Tiitellehte asendab originaali eeskujul valmistatud kalligraafiline koopia

lahtisel lehel (vt Lisa 6), mille pöördel on Árpád Arderi pühendus (vt Pildid 6) oma tulevasele abikaasale Veronikale nende kihluse päeval 26. augustil 1948. Trükise seisukorda võib selle vanust arvestades pidada heaks.

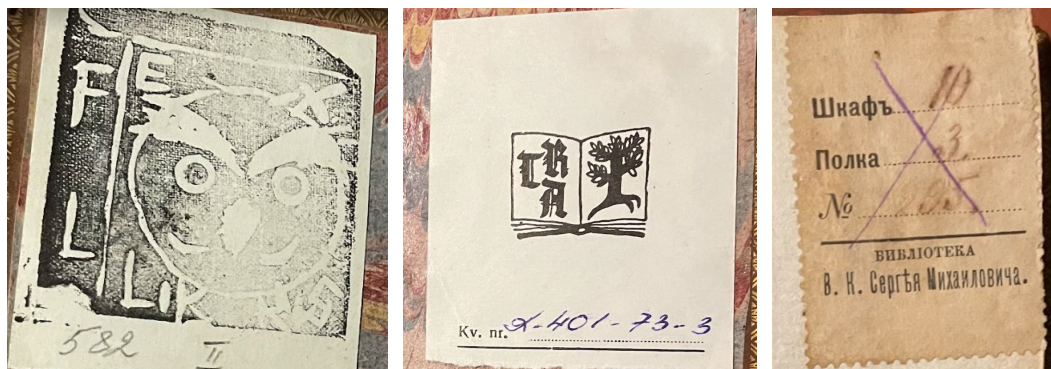

Pildid 6 Arderi kogu vanim eestikeelne raamat, 1739. aastal välja antud „Piibli raamat...“ (Autori foto)

Vanematest usukirjanduse kollektsiooni kuuluvatest trükistest mainisin veel 1839. aastal välja antud raamatut „Waimolikkud Leiwa pallokessed, mis iggapäwaseks usso toitudesseks nig süddame kinnituseks Sioni teekäiatele pakkutakse“ ja 1845. aastal ilmunud väljaannet „Se pühha laps Jesus Kristus. Üks Joulojutlus.“ Saksakeelsetest väljaannetest tooksin välja hästi säilinud 21köitelise, aastail 1854–1868 ilmunud teatmeteose „Real-Encyklopädie für portestantische Theologie und Kirche“.

Kollektsiooni venekeelsetest trükistest oli Arderi jaoks ilmselt tähenduslikeim tema isale Aleksander Arderile Riia Vaimuliku Seminari lõpetamise puhul kingitud, dateeringu „8. juuni 1910“ ja õpetajate sissekirjutusega venekeelne Uus Testament (vt Lisa 7).

Arderi kogu **kõige vanem raamat** on aastal 1720 välja antud prantsuskeelse „Bibliothèque angloise, ou Histoire litteraire de la Grande Bretagne“ kaheksas osa (vt Lisa 8 ja Pildid 7). Trükis kannab varasemaid omanikumärke (vt Lisa 8 ja Pildid 7): kahe peaga kotka templit, ekliibrist initsiaalidega FL, kleebist, mis viitab raamatu kunagisele kohale raamatukogus koos teksti ja nimega „БИБЛИОТЕКА В. К. Серѣя Михайловича“, tiitellehel halvasti näha olevat nime (Felix Saniewski?) ja veel üht kleebist raamatu kujutise ja tähtedega TRA. Trükis on hästi säilinud. Mis asjaoludel see Arderi kätte on jõudnud, pole teada.

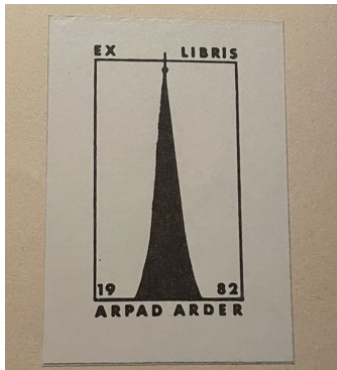
Pildid 7 Omanikumärgid Arderi kogu vanimas raamatus, 1720. aastal välja antud „Bibliothèque angloise...“ (Autori foto)

Eelnevad näited osutavad, et Arderi kogu trükised on paljudel juhtudel bibliofiilsed mitme tunnuse, näiteks vanuse ja trükises leiduva omanikumärgi põhjal. Trükise varasemat kuuluvust näitava **provenientsi- ehk omanikumärgiga** väljaandeid on Arderi kogus 1596, kuid mitte kõik neist ei ole bibliofiilsed. Nimekirjutise, templi, eksliibrise, allakriipsutuste ja käsikirjaliste märkmetega väljaannete märgistamiseks fotode andmebaasis kasutati silti *ko:atempel*, mis võimaldas sellise märgistusega fotode kogust välja sorteerimist ja nende täiendavat vaatlemist pärast andmekogumise lõppu. Siltide filtreerimisel märksõnadega *ko:atempel* ja *t:biblio* leiti omanikumärgiga ja ühtlasi bibliofiilseid trükiseid kokku 910. Statistikat omanikumärkide tüüpide lõikes (tempel, sissekirjutus, pühendus või märkmed) uurimuse raames ei tehtud, kuid andmete võrdlemine trükise liigi ja keele järgi oli võimalik.

Keelte lõikes oli 379 omanikumärkidega bibliofiilset trükist saksa keeles, 268 eesti keeles ja 53 vene keeles. Inglise, prantsuse, soome ja rootsi keele puhul jäi omanikumärkidega trükiste arv vahemikku 27–67.

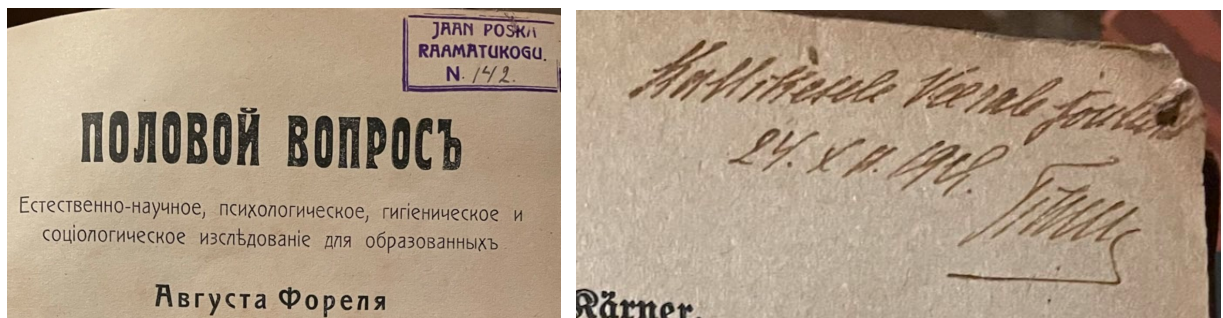
Provenientsimärke esines bibliofiilsetes trükistes kõige rohkem liigi 2 (Religioon. Teoloogia) teadusalasse kuuluvates bibliofiilsetes trükistes, arvuliselt 510. Järgnes liik 8 (Keel. Keeleteadus. Kirjandus) 185 ja liik 9 (Geograafia. Biograafiad. Ajalugu) 87 trükisega. Kõige vähem, ainult 11, oli provenientsimärke bibliofiilsetes trükistes liigi 0 (Teadus...) puhul.

Árpád Arderi enda kogu templeid, mida ta raamatute liigitamisel ja inventeerimisel kasutas, tutvustati alapeatükis 3.1. Selliste templitega bibliofiilseid trükiseid oli ligikaudu 30. Arderi eksliibrisega trükiseid leidis üllataval kombel vaid neli. Arhitekti, kunstniku ja luuletaja Leonhard Lapini (1947–2022) loodud raamatumärk on aastanumbriga 1982 (vt Pildid 8). Kas eksliibriseid on Arderi arhiivis veel säilinud, selle kohta andmed puuduvad.

Pildid 8 Árpád Arderi eksliibris, mille autor on Leonhard Lapin (Autori foto)

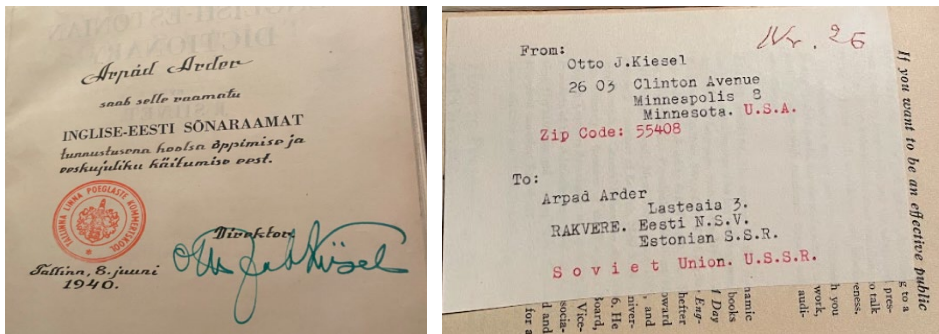
Kogusse on omanikumärkide põhjal otsustades jõudnud mitmed Arderi lähematele ja kaugematele sugulastele, näiteks Jaan Poskale ja tema tütardele Niina Lehes-Poskale ja Veera Poska-Grünthalile kuulunud trükised erinevatest ajajärgudest (vt Lisa 9 ja Pildid 9).

Pildid 9 Jaan Poska raamatukogu tempel 1907. aastal Peterburis välja antud raamatu tiitellehel ning Timotheus Grünthali pühendus raamatul, mis on kingitud Veera Poska-Grünthalile (Autori foto)

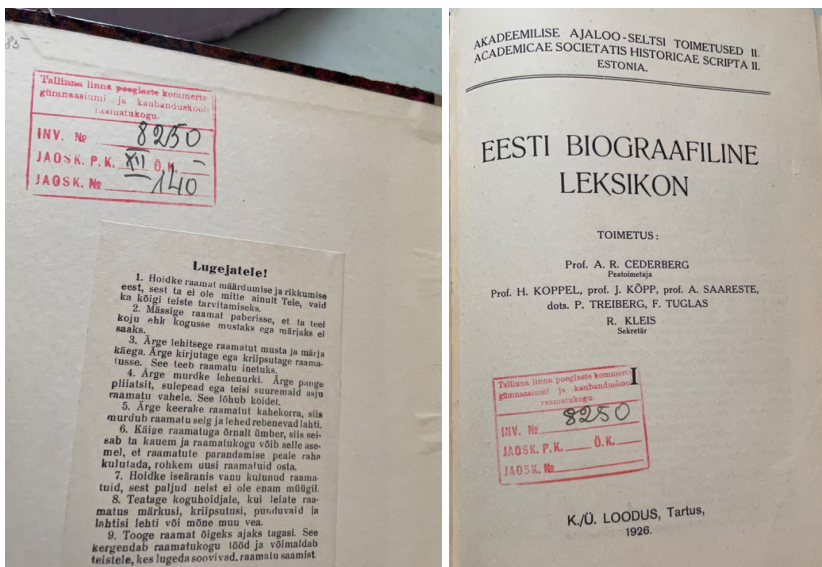
Huvitavaks ja tegelikult arhiivi kuuluvaks leiuks on Arderi tädimehe venna, luuletaja, tõlkija ning keele- ja folklooriuurija Villem Grünthal-Ridala (1885–1942) aastal 1927 ilmunud raamatu „Tuules ja tormis. Kogu laulusid ja ballaada“ vahelt leitud käsitsi kirjutatud tekst. Arder on sellele lipikul juurde lisanud märkuse: „I. GRÜNTHAL’ilt küsitud-mis see on? Villem Ridala originaal.“ (vt Lisa 10).

Kogus leiduvad ka mõned Arderi ühe suure eeskuju, Tallinna Poeglaste Kommertsgümnaasiumi direktori Otto Johannes Kiiseliga (1886–1967, kasutatakse ka nimekuju Kiesel) seotud trükised. Üks neist on pühendusega sõnaraamat, mis on kingitud Árpád Arderile kooli lõpetamise puhul juunis 1940 (vt Pildid 10). Kahe kogust leitud ingliskeelse raamatu vahel on säilinud trükitud lipik, millelt on näha, et Kiisel on Arderile Ameerika Ühendriikidest, kuhu ta 1944. aastal emigreerus, raamatuid saatnud (vt Pildid 10).

Pildid 10 Tallinna Poeglaste Kommertsgümnaasiumi direktori Otto Johann Kiiseli sissekirjutusega raamat ja tema saadetud ingliskeelse raamatu vahel olnud lipik (Autori foto)

Seerias Pildid 11 on jäädvustatud kunagi Tallinna linna poeglaste gümnaasiumi ja kaubanduskooli raamatukogule kuulunud „Eesti biograafilise leksikoni“ inventaritempliga eksemplar, mille sisekaanel on näha ka lugeja jaoks koostatud eeskirjad. Arderi kogus on leksikoni kolm osa. Võib oletada, et raamatud on kooli raamatukogust ära toodud 1940ndatel, mil Arder kooli raamatukogus töötas ja nõukogude ning saksa okupatsioonivõimud eestikeelset kirjandust keelama ja hävitama asusid. Allikaid, mis seda oletust toetaks, ei leitud.

Pildid 11 Tallinna Poeglaste Kommertsgümnaasiumi raamatukogule kuulunud trükis (Autori foto)

Lisas 11 on ära toodud veel mõned huvitavad Árpád Arderi kogu trükistest leitud provenientsimärgid, nii ajaloolised kui ka uuemad.

Bibliofiilse usukirjanduse kogu üldise tutvustuse juures mainiti, et kogu sisaldab kahte omanikumärkide järgi kindlaks tehtud bibliofiilset alakogu. Järgnevalt käsitletakse veel kahte selgepiirilisemat alakogu – Arderi kasuisale, eesti ajakirjanikule, ajaloolasele ja ühiskonnategelasele Eduard Laamanile kuulunud kogu (81 trükist) ning Arderi emapoolsele tädile,

arst Ksenia Poskale kuulunud kogu (52 trükist). Kuna mõlema isiku puhul joonistuvad välja seosed neile kuulunud trükiste ning omaniku elukäigu ja tegevuse vahel, eelneb kogu kirjeldusele lühike ülevaade selle kunagise omaniku eluloost.

3.4 Eduard Laamani ja Ksenia Poska raamatukogud

3.4.1 Lühülevaade Eduard Laamani elukäigust

Eduard Laaman sündis 12. veebruaril 1888 Krimmis Samruki (praegu Beregove) eesti väljarändajate asunduses ja kasvas seal ka üles. Emakeeles sai ta õppida vaid Samruki külakoolis (1894–1899), haridustee jätkus Kertši gümnaasiumis (1899–1907) ja Peterburi ülikooli õigusteaduskonnas (1908–1912). Viimati mainitud perioodi jäävad ka Laamani esimesed Eesti ühiskonda vaatlevad artiklid Peterburi Teatajas. (Ruutsoo, 1988: 252) Õpingute lõpetamise järel Eestisse kolinud, töötas juristi kutse omandanud Laaman 1912–1915 ajakirjanikuna Tallinna Teatajas ja peatoimetajana Tartu Päevalehes, avaldas oma kirjutisi teistes väljaannetes ning tegeles tõlkimisega (Talvik, 2015; Ruutsoo, 1988: 252). Aastal 1914. abiellus Laaman Viljandist pärit Helmi Mankiniga, perre sündis 1917 poeg Erik ja 1918 tütar Helvi (Talvik, 2015).

1915. aastal sai Laamanist Tallinna linnavolikogu sekretäri abi (Eesti Entsüklopeedia, 2011; Rahi-Tamm, 2010: 217; Ruutsoo, 1988: 252). Esimese maailmasõja päevil osales ta aktiivselt Valvaja seltsi kirjandusõhtutel, kuhu haritlaskond mitmesuguste teemade üle arutlema kogunes. Seltsi keskse mõjuisikuna nimetatakse Laamani suurt eeskuju Juhan Luigat (Ruutsoo, 1988: 253), kelle kohta ilmus Laamani sulest 1938. aastal raamat „Juhan Luiga elu ja mõtted“.

Aastail 1917–1918 oli Laaman Eestimaa Toitluskomitee sekretär, veebruarist detsembrini 1918 Eesti Ajutise Valitsuse sekretär ning 1919. aastal Pariisi rahukonverentsil Eesti Vabariigi delegatsiooni ajakirjandussekretär (Talvik, 2015). 1919–1920 töötas Laaman Londoni Eesti saatkonnas pressiaatšeenana, pärast mida sai temast välisministeeriumi informatsiooniosakonna juhataja (Eesti Entsüklopeedia, 2011; Rahi-Tamm, 2010: 217). Viimati mainitud ametis vastutas Laaman informatsiooni korraldamise ja teabe kogumise eest. Juurvee (2010: 208) nimetab tema väljapaistvaima saavutusena pressiaatšeede lähetamist ja nende operatiivtöö juhtimist Moskvas ja Petrogradis, mille varjus arendati sel suunal välja luurevõrgustik.

Pärast informatsiooniosakonna reorganiseerimist pöördus Laaman tagasi ajakirjanikuameti juurde. Perioodil 1923–1938 töötas Laaman ajalehes Vaba Maa, 1930. aastast oli ta selle peatoimetaja. Aastal 1930 abiellus Eduard Laaman Eesti esimese välisministri Jaan Poska tütre Tatjanaga,

kellega ta oli esimest korda kohtunud aastal 1919, kui Tatjana saatis oma isa Pariisi rahukonverentsil. Perre sündis kaks tütart, 1934 Ilona Anna [surn 2017] ja 1936 Silvia [surn 2021], aga ka Árpád Arderisse suhtus Laaman nagu oma lapsesse (Arder, 1995: 7).

Pärast ajalehe Vaba Maa sulgemist sai Laamanist aastateks 1938–1939 Rahvalehe peatoimetaja (Talvik, 2015). 1930ndate lõpus kuulus Laaman Eesti uue põhiseaduse ettevalmistavasse komisjoni, 1937 oli Konstantin Pätsi määramisel Rahvuskogu II koja liige ning 1939–1940 Moskva saatkonna pressiaatšee (Talvik, 2015). Ametist vabastamise järel 1. juulil 1940 pöördus Laaman koos abikaasa Tatjanaga tagasi Eestisse, kus töötas Eesti Tarbijate Kooperatiivi keskuhisuses tõlgina.

24. veebruaril 1941 Eduard Laaman arreteeriti. Teda süüdistati nõukogudevastases tegevuses, propagandas ja spionaažis, anti käsk arestida Laamani isiklik vara. Eduard Laamani tütar Ilona on meenutanud, et tema ema Tatjana põletas päev pärast Laamani arreteerimist ära kõik pööningul olnud Eduardi käsikirjad, kartes abikaasale karmimat karistust, kui käsikirjad täiendavate läbiotsimiste käigus leitakse (Laaman, 2007: 1080). Árpád Arderi (1995: 16) mälestuste kohaselt viidi läbiotsimiste lõppedes kaasa mitu kohvritäit raamatuid, nende hulgas „[...] Edgar Allan Poe ingliskeelsed kogutud teosed täisnahkköites.“. Vahistatud Laamani hoiti okupatsioonivõimude poolt juuni lõpuni 1941 Pagari tänava kongides, seejärel viidi ta üle Kirovi vanglasse, kus mõisteti NKVD sõjatribunali otsusega surma. Otsus viidi täide 1. septembril 1941 (Talvik, 2015).

3.4.2 Ülevaade Eduard Laamani bibliofiilsest kogust

Eduard Laamanile kuulunud trükiste eraldamisel Árpád Arderi ülejäänud raamatukogust lähtuti enamasti omanikumärkidest, kuid mõningate trükiste puhul loeti raamatud Laamanile kuulunuiks muudel alustel. Esimesed Laamani sissekirjutustega väljaanded leiti Arderi kogu üle vaadates keldris asuvast raamatukoguruumist nii, et need paiknesid ükshaaval teiste trükiste vahel. Ligikaudu kolmandik Laamani kogust asus elutoa raamaturiulis kompaktselt, hinnanguliselt ühel laudimeetril. Paar selle asukoha omanikumärkideta raamatut arvati Laamani kogusse nende temaatika ja/või paiknemise põhjal. Andmebaasis märgistab Laamani kogu silt *ko:Laaman*.

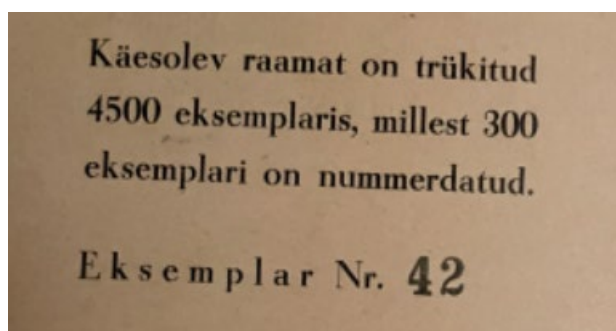
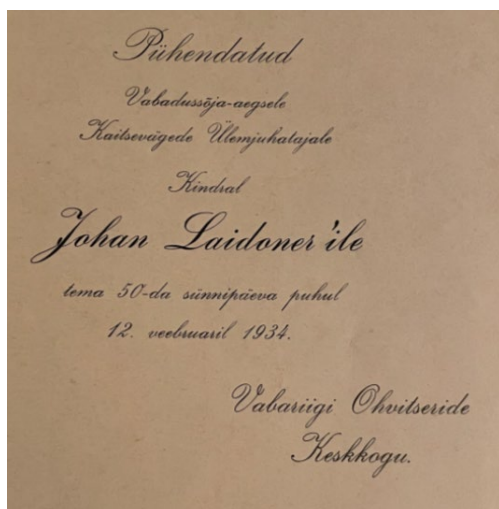
Arderi kokku jõudnud Eduard Laamanile kuulunud trükised säilisid ilmselt paljuski tänu sellele, et need toimetati Teise maailmasõja puhkedes Tallinnast ära Lähtrusse, Tatjana Laamani esimese abikaasa Aleksander Arderi õe Veera Sultsi juurde (Poska-Grünthal, 1985). Laamani ülekuulamisprotokollidest nähtub, et tema enda hinnangul sisaldas kogu „mitmeid tuhandeid raamatuid“ (Rahi-Tamm, 2010: 219). Säilinud raamatute nummerduse põhjal pole võimalik

Laamani kogu algset suurust kindlaks teha. Raamatud numbritega 3233 ja 2051 on templi põhjal otsustades kuulunud esmalt Waba Maa toimetusele ning sealt Laamani kogusse jõudnud.

Tabel 4. Eduard Laamani kogu keeleline jaotus

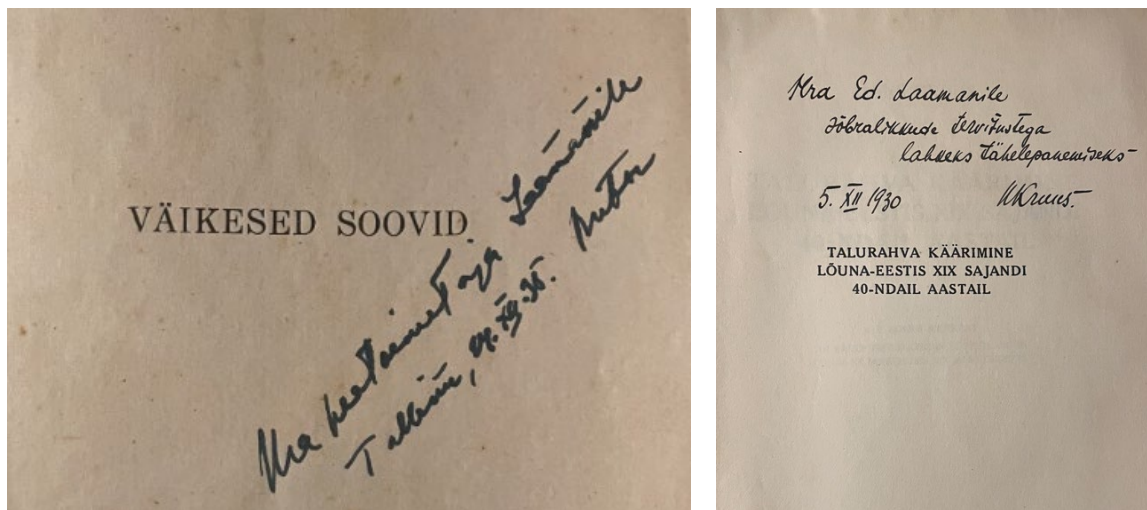
eestikeelsed trükised	29
venekeelsed trükised	20
inglisekeelsed trükised	13
prantsuskeelsed trükised	9
saksakeelsed trükised	9
taanikeelsed trükised	1
Kokku:	81

Eduard Laamani kogu puhul on esindatud kõik kolm Matjuse (2018: 144–150) mainitud bibliofiilsuse juhtu. Kogusse kuulub üks oma tunnuste poolest teadlikult ja sihipäraselt bibliofiilseks loodud raamat, 1934. aastal ilmunud „Johan Laidoner. Mälestusi kaasaeglasilt“, mille kolmesajast nummerdatud eksemplarist (kogutiraaž 4500 eksemplari) kuulus Eduard Laamanile eksemplar nr 42 (vt Pildid 12).

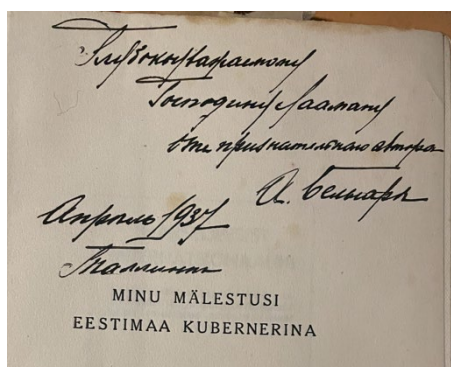
Pildid 12 Kuvatõmmised raamatust „Johan Laidoner. Mälestusi kaasaeglasilt“ (Autori foto)

Trükisele lisatud omaniku allkirja kannab Laamani kogus 39 trükist, autori pühendusega on 6 raamatut, sh Rudolf Sirge „Väikesed soovid“ aastast 1935 ja Hans Kruusi „Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail“ aastast 1930 (vt Pildid 13).

Pildid 13 Rudolf Sirge ja Hans Kruusi pühendused Eduard Laamanile (Autori foto)

Veel üheks huvitavaks sissekirjutuseks on aastail 1902–1905 Eestimaa kubernerit ametit pidanud Aleksei Valerianovitš Bellegarde'i (1861–1942) pühendus oma 1937. aastal välja antud mälestusteraamatus „Minu mälestusi Eestimaa kubernerina“ (vt Pildid 14).

Pildid 14 Aleksei Bellegarde'i pühendus Eduard Laamanile

Laamani enda kirjutatud raamatutest on kogus esindatud kuue köitena 1936–1937 välja antud „Eesti iseseisvuse sünn“ (kirjastus Loodus, Tartu) ning 1934 ilmunud „Erakonnad Eestis. Sissejuhatus poliitikasse IV“ (Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjandus, Tartu). Uuriija jaoks intriigeriva avastusena olid need trükised koos Jaan Poska teosega „Päevaraamat Pariisi rahukonverentsilt“ kirjanik Ott Arderi poolt eraldi paigutatud ning trükiste juurest leitud käsikirjalised märkmed andsid alust arvata, et Arder kavatses materjalide põhjal kas mõne artikli või pikema kirjatöö avaldada.

3.4.3 Lühiülevaade Ksenia Poska elukäigust

Ksenia (ka Xenia) Poska (26.12.1896–01.12.1964), Árpád Arderi emapoolne tädi, oli riigimehe Jaan Poska ja tema abikaasa Constance Poska vanim laps. Ta õppis esmalt Tallinna Tütarlaste Gümnaasiumis, kus õppekeeleks oli saksa keel. Aastatel 1915–1918 jätkas ta õpinguid Peterburi Nais-Meditsiini Instituudis ning 1919–1921 Pariisis Sorbonne'i ülikooli arstiteaduskonnas. (Merila-Lattik, 2000: 288) Kodumaale tagasi pöördumise järel õppis Ksenia Poska Tartu ülikooli arstiteaduskonnas, mille lõpetas aastal 1923. Aastail 1924–1940 töötas Poska Tallinna Keskhaigla sisehaiguste osakonnas. Sellesse perioodi jäävad aastail 1938–1939 enesetäiendused Ungaris – Budapestis, Debrecenis ja Szegedis. (Merila-Lattik, 2000: 288)

Ühena vähestest Jaan Poska järeltulijatest ei emigreerunud Ksenia Poska Rootsi, kuigi tänu oma ema päritolule (Constance Poska isa Ivar Ekström oli rootslane) oleks tal selleks õigus olnud. Ksenia Poska põhjendas oma otsust vajadusega ravida sõjas haavatuid ning lootusega, et arreteeritud vend Jaan naaseb koju. (Rahi-Tamm, 2010: 230) Oma päritolu tõttu saadeti Ksenia Poska 1940. aastal Tallinnast ära, esmalt Paidesse ja siis Haapsallu, kuid põlu alla sattumisest hoolimata õnnestus tal siiski osaleda täienduskursustel Leningradis (1945 ja 1947) ning Moskvas (1951) (Merila-Lattik, 2000: 289).

Haapsalus oli Ksenia Poska hinnatud ja lugupeetud arst, kes oma usulisi ja poliitilisi veendumusi ei varjanud. Kuna perfektse vene keele oskuse tõttu käisid tema juures kõik kohalike ohvitseride perekonnad, oli ta kaebuste eest kaitstud (Lumeste, 2011).

Ksenia Poska on maetud Tallinna Aleksander Nevski kalmistule oma vanemate kõrvale.

3.4.5 Ülevaade Ksenia Poska bibliofilsest kogust

Laamani koguga sarnaselt eraldati Ksenia Poskale kuulunud trükised ülejäänud kogust omanikumärkide, sh eksliibrise või raamatute temaatika ja väljaandmisaja põhjal. Andmebaasis kasutati silti *ko:kseniaposka* ja sellise märgistusega trükiseid kogunes 52. Meditsiinalast kirjandust oli Árpád Arderi kogus üldjoontes üsna palju ning on tõenäoline, et selle hulgas on veel omanikumärkideta, kuid Ksenia Poskale kuulunud trükiseid.

Üllatav on Ksenia Poskale kuulunud eestikeelete trükiste vähene hulk, kuid arvestades seda, et oma hariduse sai tulevane arst kõigepealt saksa, siis vene ja lõpuks prantsuse keeles, on see ehk mõistetav. Ungarikeelsete trükiste esindatus on seletatav Poska õpingutega Ungaris. Ungari ja Budapesti kohta on raamatuid veel ka prantsuse keeles.

Huvitavamateks leidudeks Ksenia Poska kogus on 1931. aastal välja antud Eesti teedekaart ja 1925. aastal välja antud Ungari reisijuht. Ligikaudu pooled raamatud on siiski erialased, käsitledes tervishoiu ja arstiteaduse erinevaid teemasid.

Tabel 5 Ksenia Poska kogu keeleline jaotus

eestikeelsed trükised	8
venekeelsed trükised	12
ungarikeelsed trükised	6
prantsuskeelsed trükised	12
saksakeelsed trükised	14
Kokku:	52

Ksenia Poska eksliibrise autorit ei ole teada. Millal see kasutusele on võetud, samuti mitte, sest raamatumärke on nii vanemates kui ka uuemates trükistes.

Pildid 15 Ksenia Poska eksliibrise raamatust „Traité de climatologie biologique et médicale“ 1934 ning sissekirjutus raamatust „Ревматизм и современные методы его лечения“ 1950 (Autori foto)

4 JÄRELDUSED JA DISKUSSIOON

Árpád Arderi raamatukogu läbitöötamine ja sellest ülevaate andmine oli uurimuse autorile esimene sellesarnane kogemus. Kogu kohta oli teada vähe ning seega tuli alustada andmete kogumisest, mille põhjal raamatukogu analüüsida, kirjeldada ja järeldusi teha. Palju oli praktilist tööd.

Kogu läbi töötades ilmnnes, et algselt planeeritud andmete Exceli tabelisse talletamise viis on liiga aeganõudev ja iga trükise kohta kogutavate andmete hulk tarbetult suur. Uurimisülesanded vaadati üle ja kogutavate andmete hulka kitsendati. Detailsema info hankimisest loobuti, kuid võimalus selle hilisemaks hankimiseks ja talletamiseks loodi trükistest tehtud fotode andmebaasi näol.

Alguses peamiselt formaliseeritud vaatlusena kulgenud andmete kogumine muutus uurimisobjektide ülespildistamise ajaks formaliseerimata vaatluseks. Kuigi vaiketeadmisi kogunes ka esimeses, andmete Excelisse sisestamise ja trükiste piiratumale ülespildistamise etapis, andis töömeetod, mille käigus objekte kohapeal kogus ainult pildistati ja vaadeldi, kuid andmete töötlemine jäi tervenisti hilisemasse etappi, rohkem vabadust üldisemate oletuste ja intuiitivsete järelduste tegemiseks. Võib öelda, et ahel teadmatus > vaiketeadmus > väljendatud teadmus rakendus täielikult.

Arvandmed, mille segmenteerimise ja analüüsimiseni pärast tööd kogus jõuti, kinnitasid vaatluse tulemusi: kogu põhiline liik oli usukirjandus ning kõige suurema osa kogust kui tervikust moodustasid saksakeelsed, eelkõige aastail 1950–1990 välja antud religioosse sisuga väljaanded. Varasemaid usukirjanduse ja religiooni teemalisi uurimistöid läbi töötades (Altnurme, 2005 ja Volkonski, 2018) sai selgeks ka põhjus: Arderi usukirjanduse vahendustegevus Ida-Saksamaalt Nõukogude Liitu oli omas ajas tähelepanuväärse mahuga. Valgust heitsid trükiste hankimise protsessile ka üksikud raamatute vahele sattunud kirjad, tänu millele tekkis arusaam, et osaliselt oli tegemist konkreetsete tellimustega Eesti koguduste jaoks, ning et Arder tegi endale reeglid, mida ja millises kogus välismaalt Eestisse saata tohib, hästi selgeks. Täiendava materjali otsimisest Arderi arhiivist hoiduti teadlikult, sest kogu läbitöötamiseks ja selle sisu analüüsimiseks eraldatud aja maht oli piiratud ning oht arhiivimaterjalide alla mattuda reaalne.

Metoodikat, kuidas andmeid koguti ja sorteeriti, tutvustati 2. peatükis. Üldiselt oli andmete analüüsimine ja statistika tegemine tänu siltide eksportimisele *Photos* programmist Exceli tabelisse lihtne ja loogiline, kuid et uute siltide lisamiseks programmis kulus vaid hetk, tekkis kiusatus töö käigus veel midagi välja uurida ja silte lisada. Seda tuleks siiski vältida, kui just pole

tegemist sildiga, mis mingit kategooriat lihtsalt täiendab (näiteks mõne keele sildi lisamine, sest keelest lähtuvat sildistamist alustades on raske ette näha, millistes keeltes raamatuid kogus leiduda võib). Täiesti uue kategooria kasutuselevõtt sildistamisprotsessi vältel võib tähendada, et kogu tuleb läbi töötada algusest peale, sest mõni sarnaste tunnustega objekt (fotol jäädvustatud trükis) on võinud varem märkamata jääda.

Siinse uurimistöö puhul ei õnnestunud kirjeldatud probleemi vältida. Kõigepealt pildistati kõik objektid üles ja oli üldisemalt teada, milliste kategooriate silte vaja läheb. Raamatukogu paari bibliofiilse alakogu piirjooned hakkasid aga selginema alles sildistamise käigus. See tähendas, et sildistamiseks tuli fotode andmebaas veel korda läbi vaadata. Muus osas oli praktiline töö koguga sujuv.

Kogu bibliofiilsete osiste väljaselgitamisel kombineeriti trükiste harulduse või mõne muu bibliofiilse omaduse määramisel raamatuteadlaste ja bibliofiilide sõnastatud põhimõtteid ning võeti arvesse ka seda, kui suures mahus trükiseid Eestis erinevate okupatsioonivõimude poolt ära keelati ja hävitati. Arderi kogu hakkas kujunema 1930ndate lõpul ning tema kätte sattusid 1940ndatel, kui paljud pereliikmed emigreerusid või arreteeriti, nende raamatud. Tänu mälestuste ülesmärkimisele (Poska-Grünthal, 1985) on teada, et perekonna raamatud viidi ajutiselt maale sugulaste juurde, kust nad ilmselt pärast sõja lõppu ja Arderi vangilaagrist naasmist tema kätte tagasi jõudsid.

Mitme bibliofiilse trükise puhul, milles oli mõne (endiselt tegutseva) raamatukogu tempel, tekkis küsimus, kas oleks aeg neid kunagisele omanikule tagasi pakkuda. Samas on Arderi kogus varjul olnud väljaanded alles just tänu sellele, et tsensori käsi ei ole kodusele riulile ulatunud.

Töö käigus taustainfot hankides ning raamatuteadlaste ja bibliofiilide tekstidega tutvudes tekkis järjest enam kahtlus, kas Arder ise ennast bibliofiilina üldse identifitseeris, sest tema nimi ei tulnud välja üheski Eesti bibliofiilide tegevust käsitlevas artiklis. Raamatuid võib aga oluliseks pidada ja kolleksioneerida, kataloogida ning neist nimestikke koostada küllap ka ilma bibliofiili staatusega. Bibliofiilse trükise määratlusele vastavaid väljaandeid oli Arderi raamatukogus arvukalt ja need vääriskid kindlasti lähemat uurimist. Edasi saaks töötada nii bibliofiilse usukirjanduse kogu kui ka provenientsimärkidega, millest praegu jõuti esitleda ja analüüsida vaid üsna väikest osa.

KOKKUVÕTE

Lõputöö „Árpád Arderi raamatukogu ja selle bibliofiilsed osised“ uurimisobjektiks oli Árpád Arderi eraraamatukogu. Uurimistöö eesmärk oli Árpád Arderi eraraamatukogust ja selle bibliofiilsetest osistest esmase ülevaate andmine.

Eesmärgi saavutamiseks püstitati järgmised uurimisülesanded:

- anda üldine ülevaade Árpád Arderi raamatukogust;
- iseloomustada raamatukogu keeleliselt ja liigiliselt;
- selgitada välja raamatukogu bibliofiilsed osised ning püüda neid võimaluse piires kirjeldada.

Kuna kogu kohta olid olemas vaid väga üldised andmed, eelnes uurimisele andmete kogumine ja töötlemine nii, et neid oleks võimalik kvantitatiivselt analüüsida. Algne meetodika, mis seisnes andmete käsitsi Exceli tabelisse sisestamises, osutus aeganõudvaks. Kogutavate andmete hulka piirati ning töö automatiseeriti osaliselt programmi abil, mis siltidega märgistatud informatsiooni ühte mahukasse arvutustabelisse koondas. Täiendavalt koguti vaatluse käigus andmeid, mille abil otsiti ja uuriti seoseid raamatukogu, selles leiduvate trükiste ning kogu omaniku või trükiste varasemate omanike elukäigu vahel.

Kogutud andmete analüüsimisel selgus, et raamatukogu sisaldab 10 966 trükist.

Liigiti on kõige suurem esindatus liigil 2 (Religioon. Teoloogia) – 43%. Teisel kohal on liik 8 (Keel. Keeleteadus. Kirjandus) – 21% ning kolmandal liik 9 (Geograafia. Biograafiad. Ajalugu).

Enim trükiseid on saksa keeles – 41%, järgnevad eestikeelsed – 35% ja venekeelsed – 10%.

Trükiste bibliofiilsuse määramisel lähtuti teemat nii laiemalt kui ka kitsamalt käsitlenud tunnustatud autorite (Puksoo, Matjus, Annus, Liivak) välja pakutud printsiipidest. Bibliofiilseks määratletud usukirjanduse osa, mille puhul kogu rajaja bibliofiilne huvi oli teada, osutus lõputöö mahu raames käsitlemiseks liiga mahukaks ning fookus suunati ümber kahele isikukesksele, Eduard Laamani ja Ksenia Poska alakogule. Kogude uurimisel leiti, et nende sisu ilmestab raamatute kunagiste omanike elukäiku ja erialast tegevust, haakudes ühtlasi 20. sajandi esimese poole kultuuritausta ja ajaloosündmustega. Bibliofiilseid trükiseid oli kogus kokku 2367, selgepiirilisemaid bibliofiilseid alakogusid viis.

Uuriti ka omanikumärke, mida esines 1596 juhul. Neist 910 olid bibliofiilseks määratletud trükistes.

Uurimistöö käigus kogutud andmete ja kasutatud allikmaterjali toel saab Árpád Arderi raamatukogu üldiselt iseloomustades öelda, et tegemist on eristuva ja omanäolise koguga. Kogu sisaldab arvukalt väärtuslikke, haruldasi, isegi rariteetseid trükiseid, kuid ühtlasi ka palju sellist, mille väärtus tuleb esile alles õigetes kätes.

SUMMARY

The private library of Estonian clergyman and preacher Árpád Arder (1922–1995) has been scarcely used since its owners' death in 1995. Approximately 300 volumes, most of them presumably valuable, have been removed from Arder's library and are now part of some other collection. Rest of the library is on the verge of being split into smaller segments as the current owner cannot preserve the collection of 10 000 volumes.

To cast some light on Arder's library and record the contents of his collection before it ceases to exist, following goals were set:

- to give an overview of Árpád Arder's private library;
- to describe the library based on the main UDC classes and languages;
- to identify bibliophilic components of the library and make an attempt at describing them.

Relevant data was collected by first photographing each publication in Arder's library and uploading the pictures to *Photos* program in macOS operating system. The photo of the title page of each publication was tagged with relevant keywords – index numbers for UDC classes, the name of the language, bibliophilic status of the print piece etc. Once the tagging was completed, all data was extracted and converted to Excel sheet, using an application that was created specifically for the research project. Using the quantitative method of research, the data was analysed, sorted and filtered. As a result, diagrams describing both UDC classes and languages were prepared.

The grand total of the books in Arder's library turned out to be 10 966.

The most dominant UDC class was 2 (Religion. Theology) – 43%, followed by class 8 (Language. Linguistics. Literature) – 21% and class 9 (Geography. Biography. History) – 10%.

Though predictable after the thorough observation of the library, the division of languages was still surprising – 41% of the books were in German, 35% in Estonian and 10% in Russian. There were some languages that were represented by one book only, for example Croatian, Japanese and Greek. Arder's library has books in 44 different languages in total.

To identify the bibliophilic components of the library, combined principles proposed by recognized authors (Puksoo, Matjus, Annus, Liivak) were used. The subcollection of the religious literature defined as bibliophilic turned out to be too large to be researched. Thus, the focus was shifted and two smaller subcollections that previously belonged to historically notable persons

were analysed. It was established that the content of their collections is tightly tied to their life and professional activities while also being connected to the cultural background and historical events of the first half of the 20th century. Additionally, the signs of ownership and previous ownership, inscriptions and annotations were analyzed and interpreted to some extent by observing and describing them.

Based on the data collected in the course of the research and the source material used, the private library of Árpád Arder Library can be said to be a distinctive and unique collection. It contains numerous valuable, even rare, publications, but also many books that can flourish only in the right hands.

KASUTATUD KIRJANDUS

Aadli, A. (1998). *Bibliofilia ja tema mõistete süsteemikäsitus*. Bakalaureusetöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, infoteaduste osakond.

Ainz, A. (1995). Lisandusi Eesti Rahvusraamatukogu varukogu raamatute provenientsile. P. Lotman (toim), *Uurimusi tsensuurist* (lk 106-117). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.

Ajalugu. (i.a). Karmeli koguduse kodulehekül. Kasutatud 08.04.2022, <https://karmel.ee/ajalugu/>

Altnurme, L. (2005). *Kristlusest oma usuni. Uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Annus, E. (1995). Eessõna. E. Annus (toim), *Eestikeelne raamat 1851-1900. 1, A-Q* (lk 7–13). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.

Arder, Á. (1992). *Kus on Arpadi kuningas? Elu eesmärgi otsingud*. Tallinn: Logos.

Buckridge, P. (2012). Books as Gifts: The Meaning and Function of a Personal Library. *Australian Literary Studies*, 27(3–4), 59–73.

Eesti Entsüklopeedia. (2011). Kasutatud 14.04.2022, http://entsyklopeedia.ee/artikkel/laaman_eduard

Eesti Keele Instituut. (2022). *Sõnaveeb*. Kasutatud 04.04.2022, <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/bibliofilia/1>

Ekholm, K. (2008). Kirja on aina uutinen. I. Pitkäranta (toim), *Intohimona kirjat. Kirjojen kerääjiä 1600-luvulta nykypäivään* (lk 12–13). Helsinki: Kansalliskirjasto.

Hamburg, I. (1986). *Eesti bibliograafia ajalugu 19. sajandi lõpuni*. Tallinn: Valgus.

Harulduste kogu. (i.a). *Eesti Rahvusraamatukogu kodulehekül*. Kasutatud 04.05.2022, <https://www.nlib.ee/et/harulduste-kogu>

Henrik-tietokanta. (i.a). Kasutatud 01.03.2022, <http://dbgw.finlit.fi/henrik/>

Hirsijärvi, S. ja Huttunen, J. (2005). *Sissejuhatus kasvatusteadusse*. Tallinn: AS Medicina.

Juurvee, I. (2010). Eduard Laamani tegevus luurejuhina aastatel 1921–1924. K. Arjakas (toim), *Jaan Poska oma ja meie ajas* (lk 204–214). Tallinn: Konstantin Pätsi Muuseum.

- Kalmus, V., Masso, A. ja Linno, M. (2015). Kvalitatiine sisuanalüüs. K. Rootalu, V. Kalmus, A. Masso ja T. Vihalemm (toim), *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 16.05.2022,
- Kaur, K. (i.a). Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846). *EEVA, Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu*. Kasutatud 02.03.2022, <https://utlib.ut.ee/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=22>
- Klepikova, O. (2003). *Bibliofilia ja bibliofiil Vallo Raun: personaalraamatukogu*. Diplomitöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, sotsiaalteaduskond.
- Laaman, I. (2007). Tatjana. *Akadeemia*, 19(5), 1060–1011.
- Laar, M. (1990). Noore Jakob Hurda lugemisvara. H. Vihma (toim), *Raamatuloolist* (lk 78–94). Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- Lees, E. ja Velliste, A. (2010). Vestlused Veronika Arderiga. K. Arjakas (toim), *Jaan Poska oma ja meie ajas* (lk 215–233). Tallinn: Konstantin Pätsi Muuseum.
- Liivaku, U. (1995). *Eesti raamatu lugu*. Jyväskylä: Monokkel.
- Lumeste, A. (2011). Poskad ja Haapsalu. *Lääne Elu*, 67, 10–11
- Matjus, Ü. (2018). *Raamat on raamat. Artikleid ja ettekandeid aastaist 1953–2017*. Tartu: Ilmamaa.
- Meet the Faculty. (2022). *Azusa Pacific University kodulehekül*. Kasutatud 14.05.2022, <https://www.apu.edu/honors/faculty/rwhite/>
- Memoriaalkogud. (i.a). *Eesti Kirjandusmuuseumi kodulehekül*. Kasutatud 01.12.2021, <https://www.kirmus.ee/et/arhiivraamatukogu/ar-kollektsioonid/memoriaalkogu>
- Merila-Lattik, H. (2000). *Eesti arstid 1940–1960*. Pärnu: H. Merila-Lattik.
- Noodla, K. (1991). Tsensuur kooliraamatukogudes. E. Teder (toim), *Eesti bibliofilia III teaduskonverents "Keelatud ja hävitatud raamat", Viljandis 12. oktoober 1991. Ettekannete teesid* (lk 4–8). Tallinn: Eesti Raamatuühing.
- Oks, K. (2018). *Ilukirjandus Betti Alveri ja Mart Lepiku memoriaalkogus*. Lõputöö. Tartu Ülikool, infokorralduse õppekava.
- Pettegree, A. ja der Weduwen, A. (2019). Rembrandt's Empty Bookshelf. *History Today*, 69(3), 46–61.

- Pettegree, A. ja der Weduwen, A. (2021). A Quiet Death. *History Today*, 71(11), 28–37.
- Pitkäranta, I. (2008). *Intohimona kirjat. Kirjojen kerääjiä 1600-luvulta nykypäivään*. Helsinki: Kansalliskirjasto.
- Poska-Grünthal, V. (1985). *Elu jätkub võõrsil*. Toronto: Estoprint.
- Puksoo, Fr. (1934). *Raamat ja tema sõbrad. Pilte raamatu ja kirja ajaloost, raamatu tehnikast ning raamatuharrastusest*. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Puksoo, Fr. (1973). *Raamat ja tema sõbrad*. Tallinn: Valgus.
- Raamatukogusõnastik* (2018). Kasutatud 30.03.2022, <https://termin.nlib.ee/>
- Rahi-Tamm, A. (2010). Eduard Laamani ja Jaan Poska juuniori vaenamise lugu. K. Arjakas (toim), *Jaan Poska oma ja meie ajas* (lk 215–233). Tallinn: Konstantin Pätsi Muuseum.
- Raun, V. (2000). Kandes aegade vaimsust. E. Teder (toim), *Raamat on..., Eesti bibliofilia ja raamatuloo almanahh. I* (lk 7–12). Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.
- Reimo, T. (2001). Raamatukultuur Tallinnas 18. sajandi teisel poolel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Roos, E. (1966). Jaan Roosi bibliofiilse raamatukogu kujunemislugu. *Keel ja Kirjandus*, 8, 504–510.
- Ruutsoo, R. (1988). Eduard Laaman 1888-1946. *Looming*, 2, 252–256.
- Räim, H. (2005). Aino ja Oskar Kallase memoriaalkogu arhiivraamatukogus. *Raamat on..., Eesti bibliofilia ja raamatuloo almanahh. IV*. Tallinn: Tallinna Bibliofiilide Klubi.
- Räim, H. (2013). Arhiivraamatukogu memoriaalkogude kujunemisloost. *Raamatukogu*, nr. 2, lk 27–29.
- Sarjala, J. (2008). Normaaln bibliofiilin olemus. I. Pitkäranta (toim), *Intohimona kirjat. Kirjojen kerääjiä 1600-luvulta nykypäivään* (lk 18–21). Helsinki: Kansalliskirjasto.
- Stone, C. ja Berryman, J. (2014). Making personal libraries accessible: the example of the Robert Menzies Collection. *The Australian Library Journal*, 63:3, 238–246, <https://doi.org/10.1080/00049670.2014.915499>
- Talvik, M. (autor) ja Kangur, I. (režissöör). (2015). Riigi mehed: Eduard Laaman (7. hooaeg, 119. osa) [Telesaate osa]. R. Timak (toimetaja ja produtsent), *Ajavaod*. Eesti Rahvusringhääling.

Tammai, R. (2001). *Bibliofiiliast Eestis Kaarli Naanuri raamatukogu näitel*. Bakalaureusetöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, infoteaduste osakond.

Tartu Ülikooli raamatukogu kogude kirjeldused (i.a). Kasutatud 14.11.2021, <https://utlib.ut.ee/kogude-kirjeldused>

Teder, E. (1991). Eesti raamatu saatusest alates 1940. aastast. E. Teder (toim), *Eesti bibliofilia III teaduskonverents "Keelatud ja hävitatud raamat", Viljandis 12. oktoober 1991. Ettekannete teesid* (lk 3–4). Tallinn: Eesti Raamatuühing.

Universal Decimal Classification. (i.a). Kasutatud 20.02.2022, <https://udcsummary.info/php/index.php?lang=et>

Veskimägi, O.-K. (2000). *Kahte kappi on ühhetassa majas tarvis: leivakappi ja raamatokappi: Eesti raamatukogude ajalugu*. Tallinn: K.-O. Veskimägi.

Vihalemm, T. (2014). Vaatlus. K. Rootalu, V. Kalmus, A. Masso ja T. Vihalemm (toim), *Sotsiaalse analüüsi meetodite ja metodoloogia õpibaas*. Kasutatud 16.05.2022, <https://sisu.ut.ee/samm/vaatlus>

Vokonski, I. (2016). *Tartu antikvariaat bibliofiilse trükise ringluses*. Lõputöö. Tartu Ülikool, raamatukogunduse ja infoteaduste õppekava.

Volkonski, I. (2018). *Põrandaaluse kristliku kirjanduse levitamine ENSVs*. Magistritöö. Tartu Ülikool, Usuteaduskond, Religiooniuuringute eriala.

White, R. (2011). C. S. Lewis' Personal Library: History and Review. S. Corkery (toim.) *Summary of Proceedings. Sixty-Fifth Annual Conference of the American Theological Library Association* (lk 159–165). Chicago: American Theological Library Association.

Wilson, D. L. (1984). Sowerby Revisited: The Unfinished Catalogue of Thomas Jefferson's Library. *The William and Mary Quarterly*, 41(4), 615–628. <https://doi.org/10.2307/1919156>

LISAD

Lisa 1 Árpád Arderi raamatukogu trükiste jaotus UDK liigituse ja keelte järgi

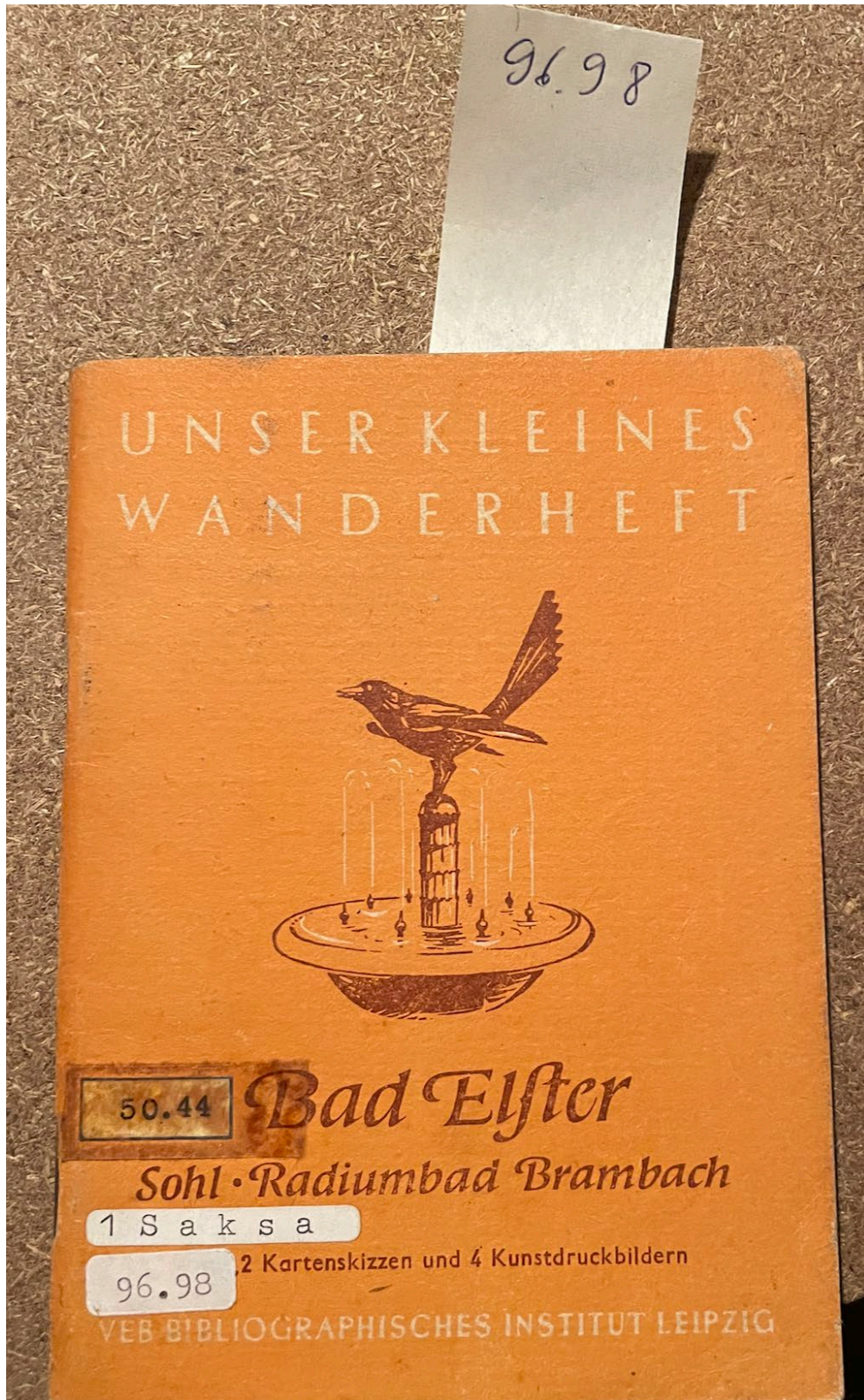
Põhiliik	0	1	2	3	5	6	7	8	9	Kokku
Keel										
määramata	3		7				1	3	2	16
albaania			2							2
armeenia			2							2
aserbaidžani			1							1
braille			1							1
bulgaaria			2							2
eesti	130	54	768	365	199	394	323	1135	443	3811
esperanto	2		4					17	9	32
gruusia							1			1
heebrea			4					3		7
hispaania				1				5		6
hollandi			1					1		2
horvaatia			1							1
inglise	12	1	165	35	5	10	16	87	43	374
itaalia			6				2	4	1	13
jaapani								1		1
jiddiš			2							2
kaledoonia			1							1
kasahhi			1							1
kasastani			1							1
kreeka								1		1

Põhiliik	0	1	2	3	5	6	7	8	9	Kokku
läti			14				2	8	4	28
ladina			4			3		17	2	26
leedu			7				2	3	3	15
norra			1				1	1	1	4
poola			3							3
portugali			1							1
prantsuse	3	13	26	17	2	6	10	149	48	274
rootsi	5		141	7	1	4	8	27	9	202
rumeenia			4			1		1		6
saksa	52	39	3085	100	67	184	176	526	271	4500
seto			1							1
slovaki								1	1	2
soome	2		317	12	2	4	7	35	18	397
taani			1						1	2
tartu			2							2
tsehhi			2					2	5	9
turkmeeni			1							1
udmurdi			3							3
ukraina			5					1		6
ungari			10		1	8	3	23	14	59
usbeki							2			2
uuskreeka								2		2
vadja								1		1
vene	116	19	125	144	39	112	82	236	269	1142
Kokku	325	126	4722	681	316	726	636	2290	1144	10966

Lisa 2. Árpád Arderi liigi 2 „usuteadus“ täiendav liigituskeem

U S U T E A D U S O - 49			
0	ULDTEOSED	21	Vaimulik luule
1	PIIBLID	22	Vaimulik proosa
2	PIIBLISELETUSED	23	Aastalugemised
3	PIIBLIISIKUD	24	Kalendrid
4	PIIBLIMAAD GEograafia	25	Dogmaatika
5	JUMAL	26	Eetika
6	KRISTUS	27	Sotsiaaltöö
7	PÜHAVAIM	28	Evangelism
8	KOGUDUS	29	Evangeelne kirjandus
9	PALVE	30	Usuelu algus
10	HARDUSKIRJANDUS	31	Usuinimeste elulood
11	PASTORAALTEOLOOGIA Vaimul. talitused	32	Kirikulugu
12	HOMILEETIKA	33	Uskonnad
13	JUTLUSED	34	Usulised organisatsioonid ja liikumised
14	KRISTL. PÜHAD	35	Vaimulik perioodika
15	Vaimulik MUUSIKA	36	Maad ja rahvad
16	NOODID	37	Allianss. Okkumeenia
17	Vaimul. kujut. kunst	38	Surm. Viimsed asjad. Prohvetlus
18	KODU JA KASVATUS	39	Kalmistud
19	LASTE- ja NOORSOOKIRJ.	40	Loodus
20	ÕPIKUD	41	Usk ja teadus
		42	Apologeetika. Dialog
		43	Juudid. Iisraeli ajalugu
		44	Võrdlev usuteadus
		45	Segased asjad
		46	Ateism
		47	Varia
		48	
		49	Seadusandlus
			Keeled:
		0	eesti
		1	soome
		2	saksa
		3	inglise
		4	rootsi
		5	prantsuse
		6	espranto
		7	
		8	
		9	vene

Lisa 3. Näide liigitamislipiku ja -kleebistega trükisest

Lisa 4. Árpád Arderi kiri Gerhard Fritzile aastast 1968

v/ FRITZ, Gerhard

Rakvere, den 24.4.68

Mein treuer FRITZ!

Bitte sende mir durch eine Musikalienhandlung die folgenden Orgelwerke aus der Edition Peters (Frankfurt):

- ✓ BEETHOVEN: Orgelwerke H 1438 10.- (Bäume) / 6.-
- BRAHMS: Sämtl. Orgelwerke II 11 Choralvorspiele op.122 6333^b
- BUXI:HUDE: ausgew. Orgelwerke Bd. III Choralbearb. 4457 13.50
- ✓ COOK: 3 geistl. Präludien H 95 3.50 (Bäume)
- Englische Orgelmusik aus 4 Jahrh.:
- ✓ - 18. Jahrh.: Arne, Keeble usw. H 293 6.50 (Bäume)
- - Boyce, Dupuis usw. H 180 5.-
- 19. Jahrh.: Wesley Brothers 2 Bde. H 1757 a/b je 5.-
- - Sam. Wesley, 12 kurze Stücke H 1766 a/b (je? 5.-

Sollte diese Bestellung gelingen, dann folgen noch
Kleinliche.

Sende auf meine Adresse in Umschlägen, wo je 2 Hefte
drin sind.

Dein dankbarer *Árpád*

Außerdem kann ich folgende:
6062 Brahms Sämtl. Orgelwerke
4457 Band II Choralbearb. Buxtehude

Lisa 5. Teade Ärpád Arderile Tallinna Peapostkontorist

us / Tall. Peapostkontor

EESTI NSV SIDEMINISTEERIUM
TALLINNA PEAPOSTKONTOR

200100 Tallinn, Narva mnt. 1
Tel. 44-53-05. Raamatupidamine 44-23-48
Arveldusarve nr. 428207 NSVL Riigipanga EV
Kontoris Tallinnas

МИНИСТЕРСТВО СВЯЗИ ЭССР
ТАЛЛИНСКИЙ ПОЧТАМТ

200100 Таллин, Нарвское шоссе, 1
Тел. 44-53--05 Бухгалтерия 44-23-48
Расч. счет № 428207 в Эстонской республи-
канской конторе госбанка СССР в Таллине

21 detsembril, 1990 №. 5/414

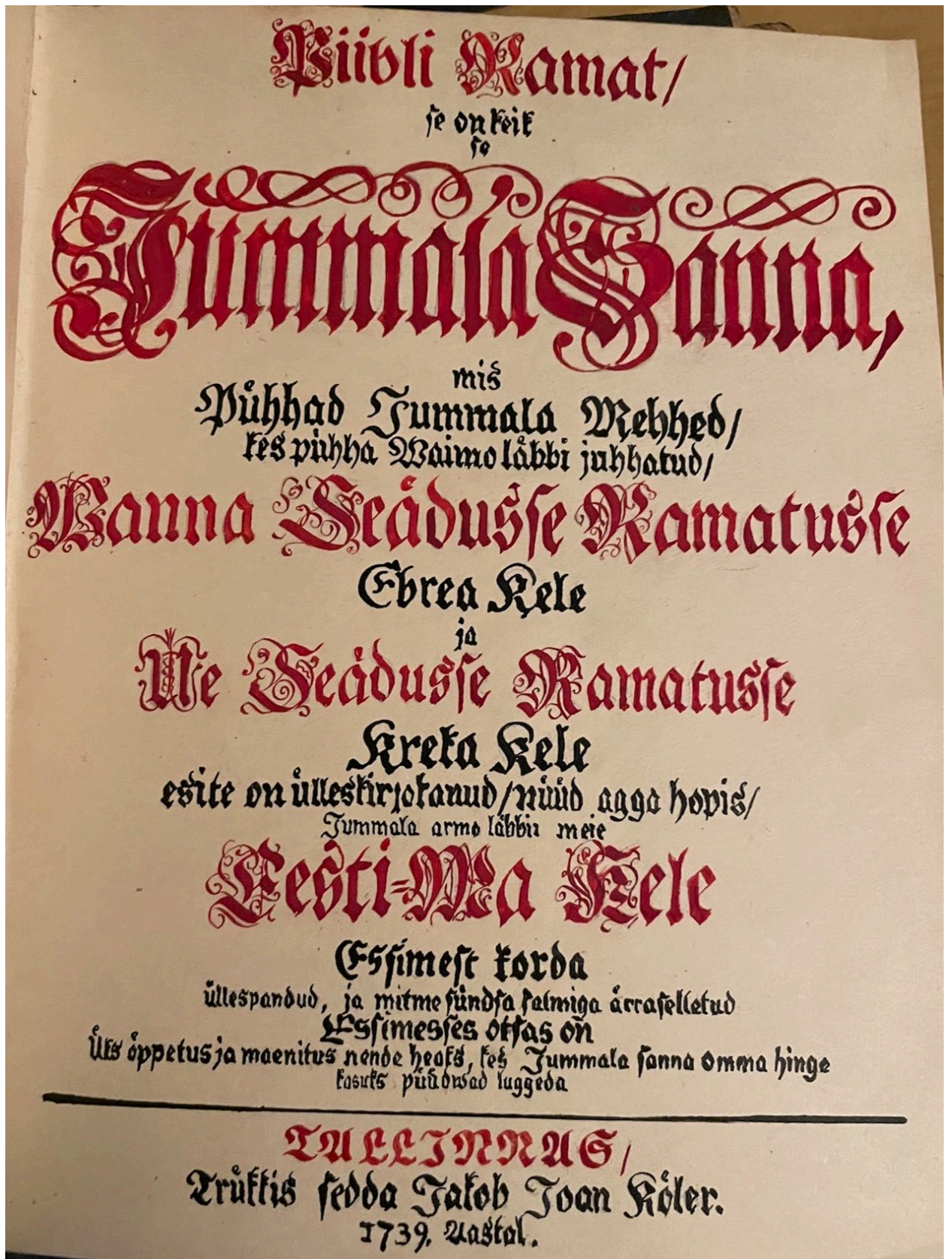
Teie nr. _____
Ваш _____

Ärpád Arder

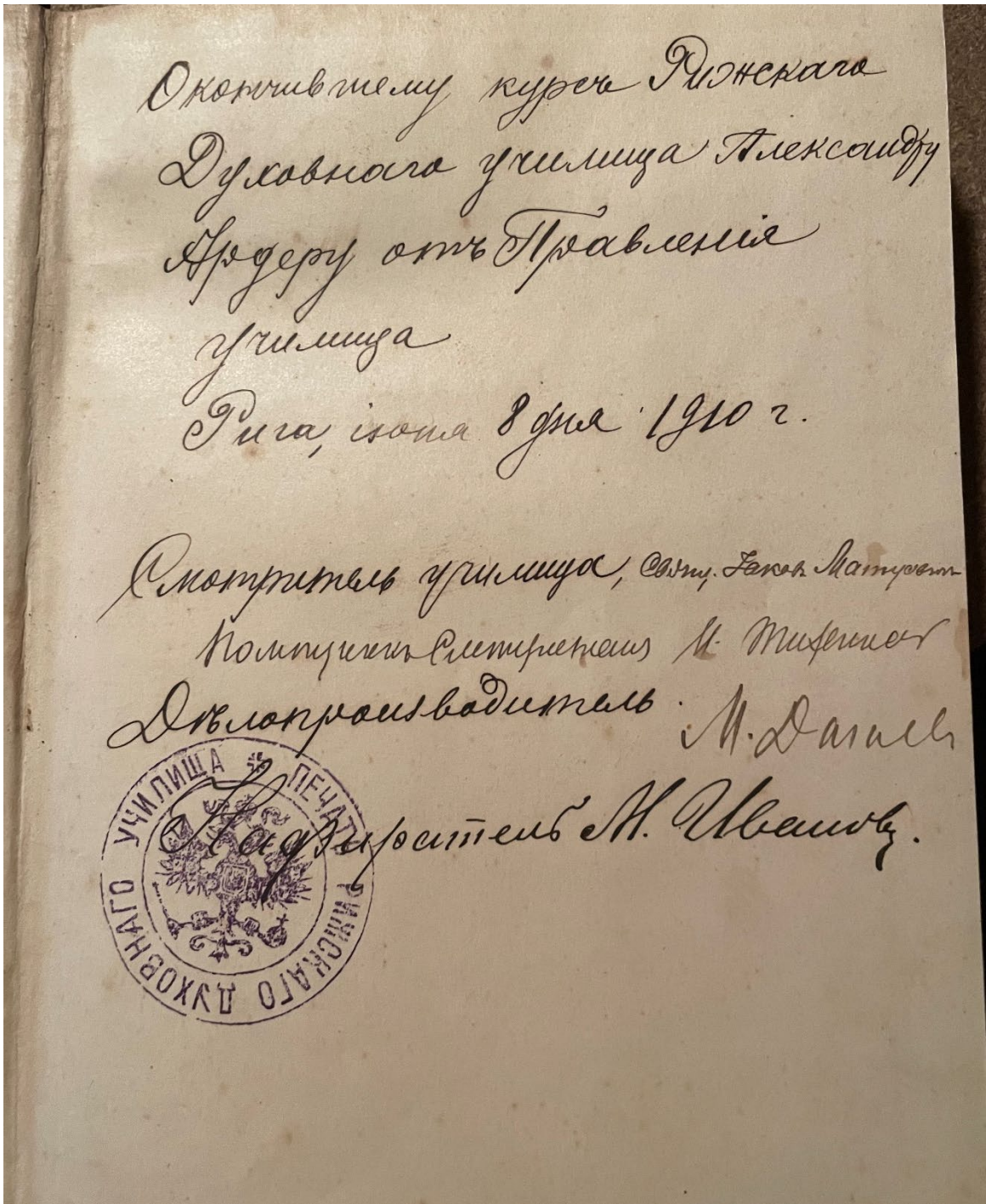
Vastuseks Teie kirjale 10.12.90.a.
Teie aadressil SLV-st saadetud 2 pakki tagastati põh-
jusel, kuna sisaldasid lubatust rohkem religioosset
kirjandust. Usulist kirjandust on lubatud saata igast
väljaandest 2 eksemplari, mitte rohkem.
Vastavalt Ülemaailmse Rahvusvahelise Postikonventsiooni
nõuetele peab kirja tagastamise põhjus olema märgitud
kirjaümbrikul.

Peapostkontori direktori asetäitja *[Signature]* M.ürk

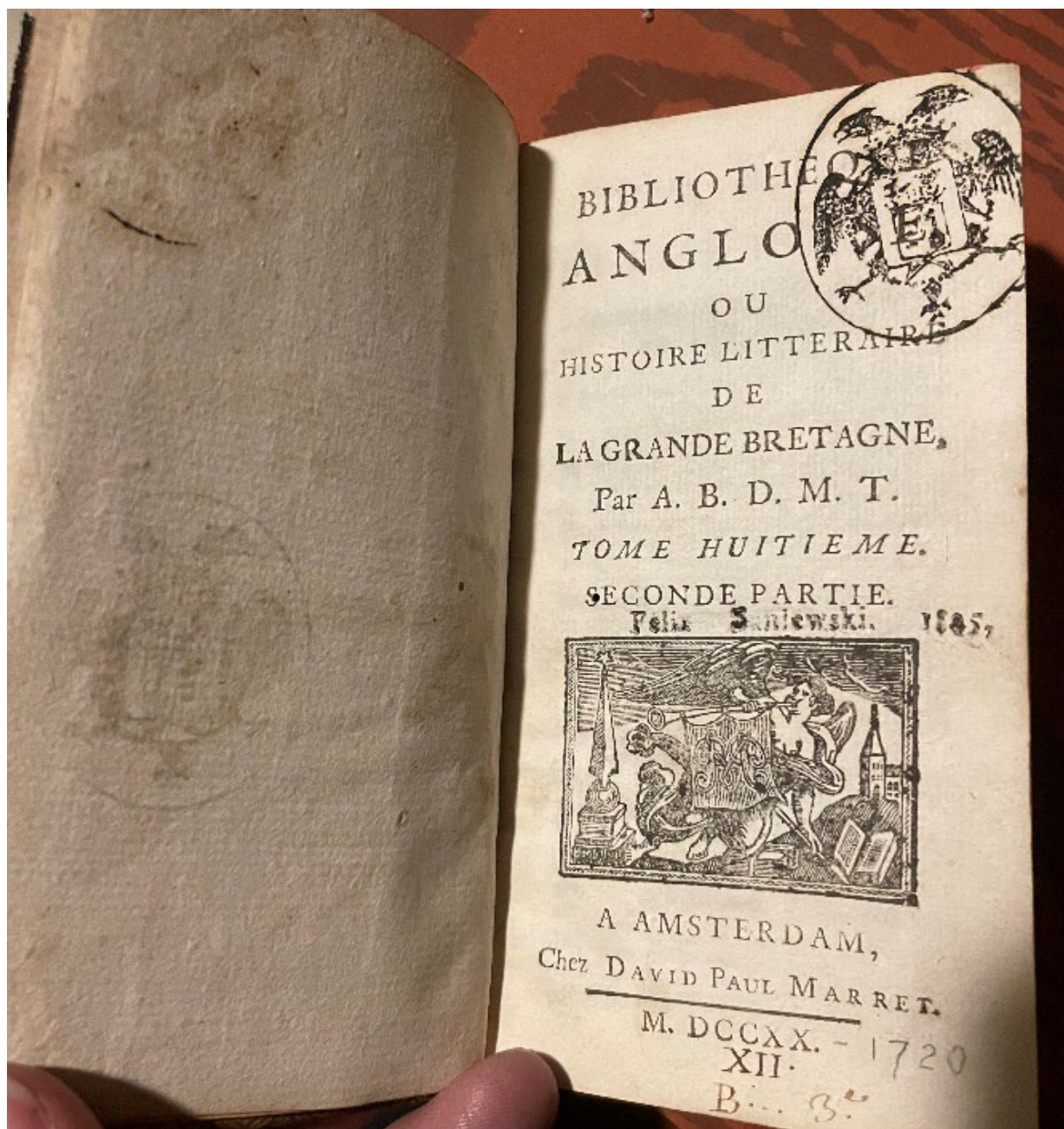
Lisa 6. Aastal 1739 välja antud „Piibli Ramatu“ hävinenud tiitellehe asendamiseks käsitsi kirjutatud asendustiitelleht

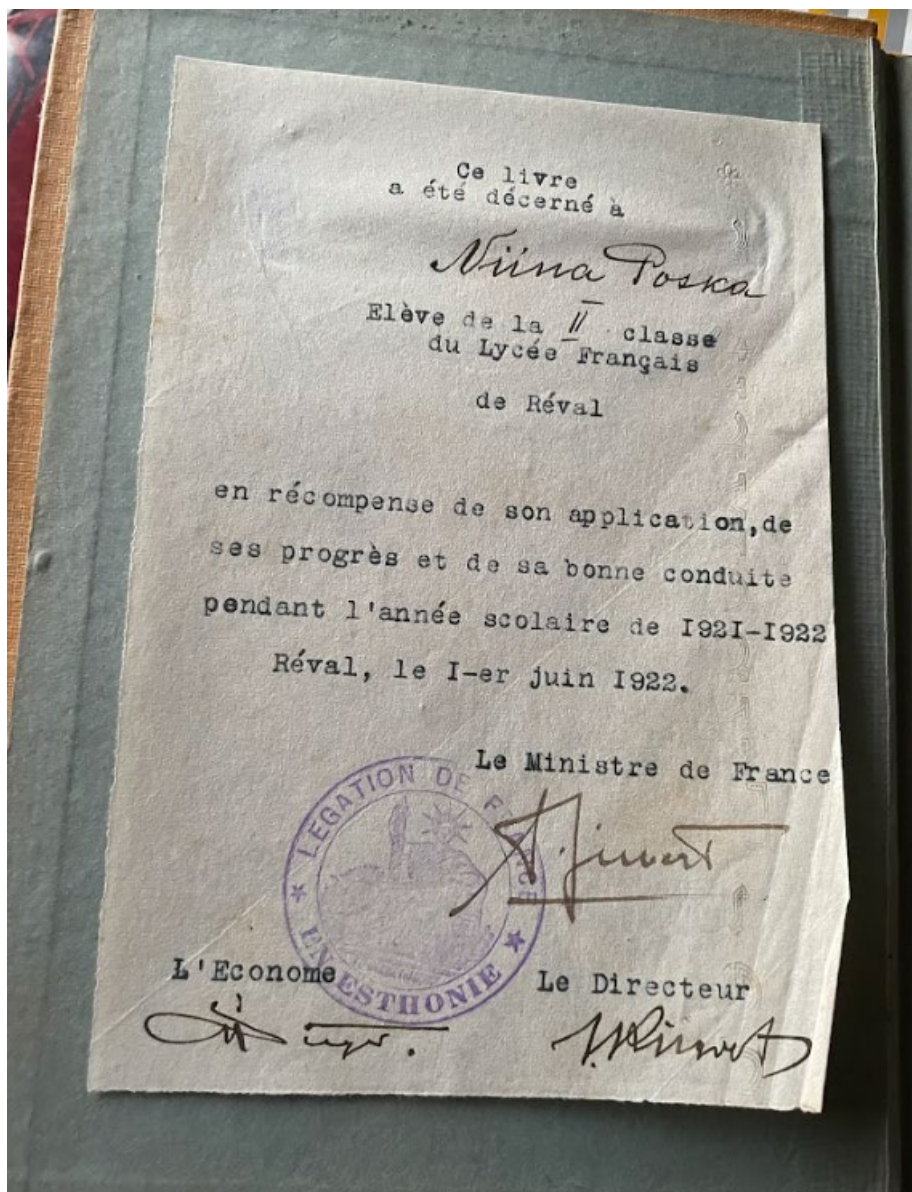
Lisa 7. Pühendus Aleksander Arderile Riia Vaimuliku Seminari lõpetamise puhul kingitud, aastal 1909 välja antud venekeelse Uue Testamendi köitelehel

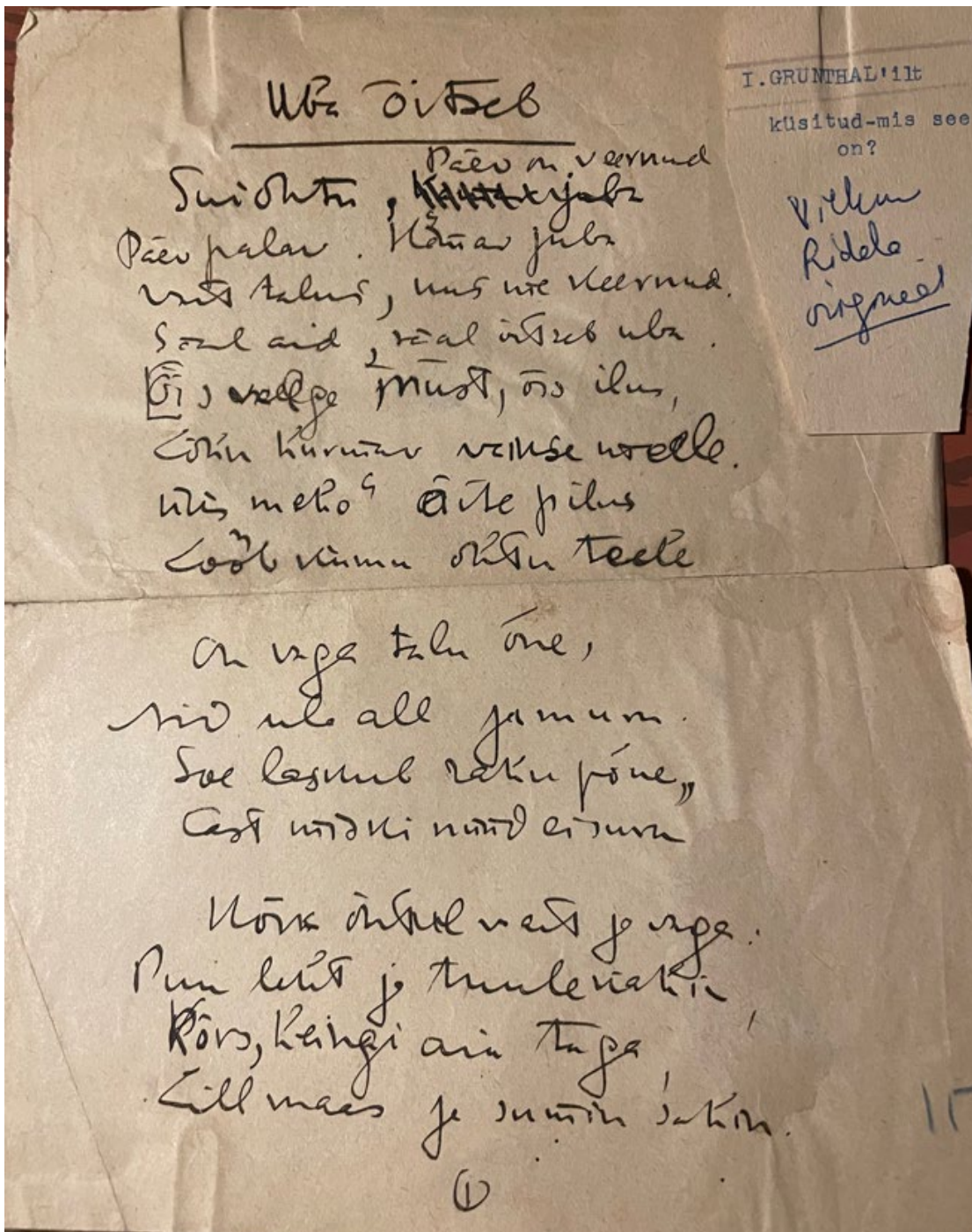
Lisa 8. Árpád Arderi kogu vanim raamat, 1720. aastal välja antud „Bibliotheque angloise...”

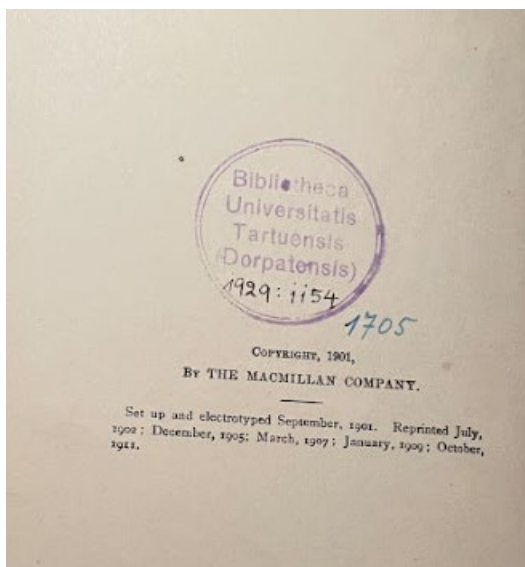
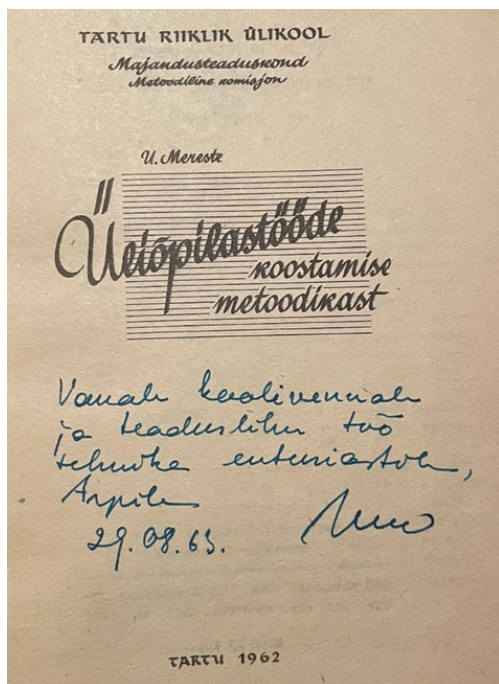
Lisa 9. Kiituskiri Árpád Arderi tädile Niina Lehes-Poskale kuulunud raamatu sisekaanel

Lisa 10. Villem Grünthal-Ridala raamatu „Tuules ja tormis. Kogu laulusid ja ballaada“ vahelt leitud käsitsi kirjutatud luuletus

Lisa 11. Näiteid provenientsimärkidest Árpád Arderi kogu bibliofiilsetes trükistes

Uno Mereste pühendusega trükise tiitelleht ja Tartu Ülikooli raamatukogu tempel 1911. aastal välja antud raamatus „The Teaching of Jesus“.

Eesti poliitiku ja diplomaadi Friedrich Akeli (1871–1941) eksliibris ja Eesti vaimuliku Aleksander Mohrfeldti (1857–1938, aastast 1936 Mäevälja,) tempel 1883. aastal välja antud raamatus „Das Leben D. Martin Luthers“

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Kristina Aimla-Volkov**

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Árpád Arderi raamatukogu ja selle bibliofiilsed osised

mille juhendaja on **Ilmar Vaaro**

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Kristina Aimla-Volkov

20.05.2022